

Сумська старовина

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

№№ XI-XII

ВИДАЄТЬСЯ
З КВІТНЯ 1996 р.

Регістраційний Сертифікат ДІУ
№147 від 5 Серпня 1997 р.

ВИДАННЯ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

КОВАЛЬОВ І.О., голова, ректор СумДУ
БАРВИНСЬКИЙ А.О. (Суми)
БЕРЕСТНЄВ С.І. (Харків)
БОРОШНЄВ В.О. (Кокотоп)
ВАСИЛЬЄВ А.В. (Суми)
ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми)
ВЛАСЕНКО В.М. (Суми)
ВОЛКОВ М.І., заступник голови (Суми)
ГУРЖІЙ О.І. (Київ)
ЗАЙКА Л.Я. (Суми)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б., головний редактор (Суми)
ІВАНОВА І.Б. (Суми)
КАЗАКОВ А.Л. (Чернігів)
КЛИМЕНКО В.А. (Суми)
КОВАЛЕНКО В.П. (Чернігів)
КОВАЛЕНКО О.Б. (Чернігів)
КОТЛЯР М.Ф. (Київ)
ЛУГОВСЬКИЙ А.В. (Путівль)
МОЦЯ О.П. (Київ)
ОСАДЧИЙ Ю.Г. (Суми)
ПОБОЖІЙ С.І. (Суми)
СУХОБОКОВ О.В. (Київ)
ТЕРЕНТЬЄВ В.С. (Суми)
ХВОРОСТ В.А. (Суми)
ШВАЧКО С.О. (Суми)
ЩАВЕЛЬОВ С.П. (Курськ)

Журнал зареєстрований ВАК України як наукове
фахове видання зі спеціальності "Історичні науки"
(Бюлетень ВАК України, №3, 2001)

ЗМІСТ

ПЕРША ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУМЩИНИ

ДОСЛІДЖЕННЯ

ЧЕРНЯКОВ І. (Київ) Про походження названня "горюнок"	7
ВАСЮТА О.О. (Чернігів) Словська тисяча в системі взаємостосунків чернігово-сіверських князів у XI-XIII ст.	12
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. (Суми) Контраківський шлях	22
ДМІТРИЄВ В.С. (Київ) До становлення сербсько-українських зв'язків у першій половині XVIII ст.	30
РАЄВСЬКИЙ С.М. (Київ) Сільське господарство Лівобережної України в другій половині XIX - початку XX ст.	37
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. (Суми) Сенсаційне відкриття українських археологів	47
ЧЕРНОБРОВ І.В. (Суми) Історія створення та діяльності більничних кас і страхової медицини на Сумщині	48

З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

ГЕЙДА О. (Чернігів) Дослідження церковної історії Чернігівщини у першій половині XIX ст.	57
ІГНАТУША А.Є. (Запоріжжя) Учість протестантських журналів 20-х рр. XX ст. в організаційній роботі своїх конфесій	65
БОБКО Т.Г. Ставлення православного духовенства до українізації церковного життя в 20-х рр. XX ст.	75
ІГНАТУША О.М. (Запоріжжя) Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави	80

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

КАЗАКЕВИЧ Г.М. (Київ) Роль жерців стародавніх кельтів в організації виробничої діяльності	85
ГОНЧАРЕНКО А.В. (Луганськ) Боснійський віллайет у 1800-1874 рр.	92

ПЕРСОНАЛІ

КОЛОМІЄЦЬ Н.А. (Харків) Документи особового фонду П.П.Смирнова у відділі рукопису Російської державної бібліотеки	100
ДМІТРИЄНКО С.В. (Чернігів) Хмельниччина очима Миколи Петровського	109
ЯСНОВСЬКА Л. (Чернігів) Давид Ісакович Бліфельд - дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини	121
ВЛАСЕНКО В.М. (Суми) До біографії Миколи Михайловича Гальковського	125
ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми) Воспоминання доктора С.Ф.Вербова (1883-1976)	137

ІСТОРІЯ ОС
ЦИПЛЯК
НЕСТЕРЕ

ВАСИЛЬ

З ІСТОРІЇ Б.
СТУПАК

КАЗЬМИР

МИСТЕЦТ
ПОБОЖИ

ХРОНІКА
ЗВАГЕЛЬ
НІМЕНКО

Словознак
ЗВАГЕЛЬС

РЕПУБЛІКА

УМОВНІ СК

ДО УВАГИ А

На обкладинці
фрагмент
монастир

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

ЦИГЛЯК Н. (Чернігів) Естетичне виховання в Чернігівській духовній семінарії 148

НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Становище наукових інституцій у Харкові
в 1941-1943 рр. 152ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми) Уроженці Сумщини в біографічному
словарі професорів Російської Імперії 159**З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА**СТУПАК Ф.Я. (Київ) Доброчинність та соціальна допомога:
з історіографії проблеми 160КАЗЬМИРЧУК М.Г. (Київ) Благодійницька діяльність ломбардів в Україні
наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. 171**МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО**ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) "Я живу, Христос из іконок бежал..." Художні ідеї
та паралелі у мистецтві модерну та авангарду 178**ХРОНІКА**

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В., НІМЕНКО Н. Рідкісна знахідка 191

НІМЕНКО Н. Міжнародна конференція, присвячена 100-річчю від дня
народження М.К.Карлена 192

Словознавча наукова конференція в Путивлі 193

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В., БОРОШНІВ В., ТЕРЕЩЕНКО В. Розвідки біля села Кросна 194

РЕПУБЛІКАЦІЇ

21, 56, 64, 91, 99, 108

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

195

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

196

На обкладинці:фрагмент грамоти кінця ХVІІ ст. про розмежування земель Софроніївського
монастиря (фонди Путивльського історико-культурного музею-заповідника)

Ancient Sumy Land

The scientific magazine on history and culture of Ukraine. Was founded in 1996. The head of the Editors Collegiate I.Kovalyov. Editor V.Zvagelsky.

№ XI-XII

Sumy State University

THE CONTENTS (main publications)

CHERNYAKOV I. About the birth of the name "goruny"	7
ZVAGELSKY V. Konchakivsky road	22
GEYDA O. The research work of Chernigiv's church history in the first half of XIXth century	57
BOBKO T. The attitude of ortodox clerdy towards ukrainisation of church life in 20-es in XXth century	75
IGNATUSHA O. The hunger of 1932-1933 years in Sumy region in the system of state's antichurch fight	80
KAZAKEVICH G. The role of ancient Celt's priests in the production activities organization	85
KOLOMIETS N. The dokuments of the personal Smirnov's fund in the manuskript department of the Russian State Library	100
DMITRIENKO S. Khmelnytchina by the M.Perovsky view	109
YASNOVSKAYA L. David Blifeld - is the researcher of Old Russian antiquanties of Chernigiv	121
VLASENKO V. Form the Galkovsky's biogaphy	125
TZIPLYAK N. Estetic education in Chernigiv's church seminary	148
STUPAK F. Charity and social help: from the historyography of the problem	160
POBOZHY S. "I'm watching Christ was running from the icon..." The ideas of fine arts and the paralels in modern and avangard art	178
VASILIEV K. Ukainian scientists on the pages of germen lexicon	191

Зусилл
науковців та
здійснено в
довідника "С
Ідея створе
вироблення
- була розп
окремий під
Цим колект
опублікован
джерел та в
видання поб
"Сумш
різноманітн
джерелом з
інженера та
майже 900
опублікован
педагогів, л
художників,
сільського
Соціалістич
Святого Ге
незалежних
могутністю
прикрашав
ивами і зел
Довідни
землевласн
на добру па
Деякі в
результаті не
вперше.
У дові
докладні ста
і діяльність
військові та
половини Х
українського

ПЕРША ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУМЩИНИ

Зусиллями співробітників Сумського державного університету, науковців та краєзнавців, вперше в історії Сумської області та України здійснено видання однотомного ілюстрованого енциклопедичного довідника "Сумщина в іменах", що містить близько 3000 статей-персоналій. Ідея створення довідника виникла у 1993 р., безпосередня робота - вироблення концепції, розробка критеріїв змісту статей, відбір персоналій - була розпочата у 1995 р., коли у СумДУ було створено спеціальний окремий підрозділ "Науково-редакційну групу "Енциклопедія Сумщина". Цим колективом було видано 3 випуски, присвячені вченим краю, опубліковано десятки статей у різних виданнях, опрацьовано тисячі різних джерел та видань. І ось напередодні нового 2004 р. розлоге, ґрунтовне видання побачило світ.

"Сумщина в іменах" покликана задовольнити численні потреби та різноманітні інтереси читачів, стати настільною книгою, котра була б джерелом знань і натхнення для школяра і студента, вчителя і професора, інженера та лікаря, робітника і військового. Довідник хронологічно охоплює майже 900 років - від часів Київської Русі до сьогодення. В ньому опубліковані біографії державних, політичних і військових діячів, вчених, педагогів, лікарів, членів творчих спільнот (письменників, архітекторів, художників, композиторів), працівників культури, інженерів, робітників сільськогосподарства, Героїв України та Радянського Союзу і Соціалістичної Праці, кавалерів ордена Леніна, повних кавалерів орденів Святого Георгія і орденів Слави, депутатів союзних республік та незалежних держав, лауреатів вищих державних премій - всіх, хто могутністю свого інтелекту, теплом серця, силою робітничих рук прикрашав нашу землю школами і храмами, віршами і піснями, засіяними нивами і зеленими лісами, хто боронив її на ратних полях.

Довідник містить короткі відомості про підприємців, промисловців, землевласників, які залишили свій яскравий слід в історії та заслуговують на добру пам'ять як благодійники-меценати і філантропи.

Деякі відомості, в тому числі і низка окремих персоналій, добуті в результаті пошуково-дослідницької роботи авторів та редакції і друкуються вперше.

У довіднику, по можливості, акцентовано увагу і подано більш докладні статті про тих діячів, чий ім'я тривалий час замовчувалися, життя і діяльність висвітлювалися необ'єктивно. Це, в першу чергу, політичні, військові та культурні діячі періодів козацько-гетьманської держави другої половини XVII-XVIII ст., УНР, ряд незаконно репресованих представників українського Відродження 20-30 рр. ХХ ст.

Автори намагалися уникати упередженості, політичних або ідеологічних оцінок, сумнівних дат, суб'єктивних трактовок, не робити власних акцентів. Лише в деяких авторських статтях, як виняток, є елементи характеристики.

У книзі вміщено понад 1200 чорно-білих ілюстрацій.

При укладанні довідника використано досвід і методи роботи вітчизняної школи укладачів і авторів універсальних і галузевих (історичні, філософські, географічні, літературні, сільсько-господарські та інші) довідників і енциклопедичних видань (БСЗ, УРЕ, УРЕС, УРЕТ, РЕГУ та інші), а також фонди обласних, київських, московських, петербурзьких та закордонних (Німеччина, країни Балтії) архівів, музеїв, бібліотек, численні покажчики та довідники, краєзнавча література Сумщини і суміжних областей України і Росії.

З метою економії місця в довіднику застосовані умовні позначення та скорочення, список яких додається. Подається також перелік найчастіше використовуваних джерел.

Довідник є першою спробою створити енциклопедичне видання про Сумщину і не претендує на повноту висвітлення. Основний комплекс робіт по підготовці текстів був завершений у березні 2002 р., робота з доповненнями - у вересні 2003 р. Зміни, що відбулися з того часу, уточнення і доповнення планується внести в наступне, більш детальне видання.

Макет, художнє оформлення, підбір ілюстрацій здійснено спільно з Рекламно-видавничим об'єднанням "АС-Медіа", яке здійснило і поліграфічне видання книги у світ.

Нині вже ведеться підготовка другого, доповненого та виправленого видання "Сумщини в іменах", котре вийде друком у 2004 р.

О
Затеряв широкой до
обособлена:
своей особь
Проблема пр
особое знач
происхожде
совместно с
племен на Ле
в VI в. в воен
105). В совр
привлекла к
восточноевр
определение

На сохр
вероятно, ви
М.Г.Халанск
в. (Халански
Нижнем По
которым пол
некоторых «
"горюнами"
сохранение
М.Г.Халанск
сообщением
"История Рос
которое он вз
зовомые Пол
М.Халанского
возникновение

Это сооб
признанного
поскольку с
"Полянами"
дальнейших
вопроса. Отч
"Северянами
В.В.Мавроди
остатки дре

ДОСЛІДЖЕННЯ

ЧЕРВЯКОВ И.Т.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАЗВАНИЯ "ГОРЮНОВ"

Затерявшаяся в глубокой древности в лесах, защищенных с юга широкой долиной Сейма, на восток от Путивля, небольшая этнически обособленная группа "горюнов" давно привлекла внимание исследователей своей необычной речью, архаичными элементами в культуре и хозяйстве. Проблема происхождения их названия в исторической науке приобрела особое значение, поскольку касается фундаментальных вопросов происхождения названия "Русь", соотносимых с племенем "полян" или, совместно с ними, "северян", границ расселения этих древнерусских племен на Левобережье и Правобережье Днепра, участием "северян" еще в VI в. в военных событиях на Балканах и Византии (Рыбаков, 1947, с.81-105). В современной этнографической и языковедческой науках она привлекла к себе внимание в связи с разработкой вопросов этногенеза восточнославянских народов (украинцев, русских, белоруссов), определением исконной территории их расселения.

На сохранившуюся до нашего времени этническую группу горюнов, вероятно, впервые обратил особое внимание харьковский исследователь М.Г.Халанский, который изучал народные говоры Курской губернии XIX в. (Халанский, 1904, с.1-29). Он отметил самое важное - сохранение в Нижнем Посеймье диалекта, отличного от русского и украинского, которым пользовалось большинство населения этого района. Население некоторых сел с отличным от окружающих диалектом называли "горюнами", отличавшимися также своеобразной формой одежды, сохранением архаичных древнерусских черт в своем фольклоре. М.Г.Халанский для объяснения термина "горюны" воспользовался сообщением известного русского историка и одного из первых авторов "Истории Российской с древнейших времен" В.Н.Татищева (1686-1750), которое он взял из Иоакимовской летописи: "Славяне, живущие по Днепру; зовомые Поляне и Горяне..." (Татищев, 1768, с.35). По предположению М.Халанского, "горюны" являются потомками летописных "горян" времени возникновения древнерусского государства в IX ст.

Это сообщение Иоакимовской летописи не вызвало доверия такого признанного исследователя истории Киевской Руси, как Б.А.Рыбаков, поскольку оно противоречило его концепции о границах между "Полянами" и "Северянами". Сообщение летописи нуждается в дальнейших исследованиях, так как существуют также иные решения этого вопроса. Отчасти это зависит и от соотношения "Горян"- "горюнов" с "Северянами". Так, другой известный исследователь русской истории В.В.Мавродин убедительно доказывал, что *"Горюны на Сейме - это остатки древних северян, уцелевших среди колонизационных потомков"*

нового населения XVI-XVIII вв." (Мавродиц, 1940, с.62). На основании географического совпадения расположения этих групп с таким выводом соглашался и Б.А.Рыбаков.

Однако, на наш взгляд, ставшие догмами выводы Б.А.Рыбакова о границах и территории расположения "полян" в пределах Правобережья и Левобережья Поднепровья от Чернигова до Переяславля и Роси, а "северян" - только в Посеймье с включением верхнего течения Десны, являются не совсем обоснованными. Эти выводы категорически противоречат результатам археологических исследований славянских памятников, проведенных еще в конце XIX - начале XX вв. Исследователь этих археологических памятников Д.Я.Самоковасов, сделавший на III Археологическом съезде в Кисеве в 1874 г. специальный доклад "Северянские курганы и их значение для истории" и написавший затем отдельную монографию "Северянская земля и северяне по городищам и могилам" (Самоковасов, 1908), очертил по иному границы "северян". Он включил в территорию "северян" все Нижнее Подесенье с Черниговом, Посеймье, Левобережье Днестра с Переяславлем, междуречье Сулы и Ворсклы. С этими выводами были согласны такие исследователи, как М.С.Грушевский, Л.С.Нидерле, Ю.В.Готье, А.А.Спицын, которые считали Днестр границей между "северянами" и "полянами". В историко-географической литературе утвердилась уже и специальная терминология: "Северянская Черниговщина", "Северянская Переяславщина". Она закрепила концепцию о признании этих выводов.

Для нашей темы в этом вопросе самое главное заключается в том, что границы между "северянами" и "полянами" могли проходить по Днестру и предположительная генетическая связь имени "горюнов", как какой-то части "северян", с летописными "Горянами" - соседями "Полян", вполне может быть признанным историческим фактом. Однако, и это утверждение пока еще не может до конца пояснить происхождение исходного названия "горяне". К сожалению, для поисков таких объяснений у нас почти нет письменных свидетельств. Единственной возможностью является анализ источников по истории "северян" вообще.

Термин "Северяне", в отличие от других племенных названий Древней Руси, является одним из самых ранних, зафиксированных письменными источниками, в частности, византийскими. "Северяне" в VI в. приняли участие в переселении славян на Балканы и стали известными византийцам в Добрудже, откуда в 689 г. были переселены дальше на юг. Византийские историки упоминают северян и в связи с переселением части болгаро-тюркских племен под главенством Аспаруха в Подунавье и войнами 680 г. с Византией, которой принадлежала эта территория (Острогорский, 2002, с.113). Болгары заняли западнопричерноморские земли Балкан, которые заселили до этого славянские племена, в их числе и северяне. Возможно, что эти военные события и угроза со стороны тюркоязычных болгар заставили северян вернуться назад на свои исконные территории на Левобережье Днестра. Если какая-то часть северян на Балканах жила в горах, то она могла получить из-за этого свое название "горяне". Подобное объяснение не снимает возможности иных вариантов происхождения этого

названия. И "горсть" (ср. при очистке известно по...)

Приведем и имени "горюнов" в пояснении. Позднее в приведено губерния": тоже входит покинуть с к этому объ из Полесья И.Каратша. Третье об: положение монастыря. Слободы в

Еще М или явощи характерны "горюнов", анализ с возможно, е стратиграф особенность явления им определенн

Село Е "горюнов". как "горюнов" ("хохлово") бабушки Ар удивили по познакоми. "Слова..." Х читала эту удивление у М.Ф.Болтег нашем селе греческим "горюнов" э Византию? тоже собира

Вряд л названия "Г

основани
м выводом

Рыбакова о
авобережья
и Роси, а
ция Десны,
орически
славянских
следователь
ний на Ш
ый доклад
вший затем
родищам и
верян". Он
ерниговом,
ье Сулы и
ятели, как
де считали
историко-
минология:
ина". Она

ется в том,
ходить по
юнов", как
"Полви",
нако, и это
схождение
объяснений
можностью

названий
ированных
ерне" в VI
известными
ыше на юг
ним части
е и войнами
огорський,
ан, которые
Возможно,
ых болгар
итория на
ла в горах,
-Подобное
ения этого

названия. Например, название "горяне" могло происходить и от слова "гореть" (сжигать) из-за частого применения этим древним племенем огня при очистке лесов для земледелия (подсечное земледелие). Кроме того, известно особое значение "огня" в языческих земледельческих культах славян.

Приведенное нами историческое объяснение древнего происхождения имени "горюнов" не является единственной гипотезой, так как иные пояснения связывают появление этого населения возле Путивля в более позднее время. Другое объяснение происхождения этого имени приведено в "Списке населенных мест по сведениям 1862 г., Курская губерния": "горюны" - это переселенцы из Литвы (Белоруссия и Украина тоже входили в Великое княжество Литовское), которые вынуждены были покинуть свои края "из горя и нужды". До определенной степени близки к этому объяснению выводы Л.Н. Чижиковой о том, что "горюны" пришли из Полесья с территории Черниговщины и Брянщины (Чижикова, 1988). И. Каратшанка говорит об их белорусских корнях (Каратшанка, 1999). Третье объяснение имени "горюнов" связывается с горемычным положением монастырских крестьян Софрониевского Молчанского монастыря, которых, якобы, монахи запрягали в повозки и ездили из Новой Слободы в Путивль (Рябинин, 1911).

Еще М.Г. Халанский характеризовал "горюнов" как "сильно акающих или якающих егунов с малорусско-белорусскими примесями", что является характерным для белорусов. Решение вопросов о возникновении названия "горюнов", их происхождении только при помощи языковедческих анализов сохранившихся носителей их речи вряд ли принципиально возможно, поскольку в таких исследованиях отсутствует хронологически-стратиграфический срез появления тех или иных диалектных особенностей. Многие общие белорусско-горюновские сходные языковые явления имеют общий корень происхождения - древнерусский язык определенного регионального диалекта.

Село Новая Слобода, в котором родился и я, считается центром "горюнов". Я с детства помню о своем полном "этническом самознании", как "горюна", отличающегося от русских ("казаков") и украинцев ("мохлов") соседних сел. Я прекрасно помню также и выражения своей бабушки Арины "Бяшишь ты харашо" или "Ляпа бяшишь", которые меня удивили позже, когда учился в 50-х гг. в Путивльском педучилище и познакомился со "Словом о полку Игореве". Неужели речь автора "Слова..." XII в. сохранилась у горюнов до XX века? Моя бабушка вряд ли читала эту поэму, так как была совсем неграмотной. Я помню также удивление моего учителя древнегреческого языка в Одесском университете М.Ф. Болтенко и академика Д.С. Лихачева на мое сообщение о том, что в нашем селе луговой чеснок или лук называется "скорода". Это созвучно с греческим словом, обозначающим то же самое. Не заимствовали ли "горюны" это слово во время своих походов в VI-VII в. в. на Балканы и в Византию? В соседних, не горюновских селах, этого слова нет, хотя они тоже собирали луговой лук в голодном 1947 г.

Вряд ли имеет серьезное основание для объяснения происхождения названия "горюны" связь со словом "горе", в котором пребывали либо

монастырские крестьяне, либо переселенцы из Полесья. В таком случае это название не этнической группы, а несколько унижительное прозвище. Противоречит и хронология позднего появления этого названия, так как "горюнская" Новая Слобода в письменных источниках впервые упоминается в конце XVI в., а основание Молчанского монастыря, скорее всего, относится к XIII в. Поэтому, вряд ли можно предполагать здесь смену населения после Киевской Руси. Для Путивля и Северящины отмечены мощные переселенческие потоки с территории Украины, России в XVI-XVII вв. Многие украинские и русские села вокруг "горюнов" Путивльщины населены такими переселенцами. Трудно представить, чтобы эти люди не испытали горя и бежали от счастья, по названию "горюнов" никто из них не приобрел. Горе, как и счастье, сопровождало почти всех простых людей, тем более в критические периоды истории.

Такое отношение к позднему происхождению этого названия нельзя объяснить только моей профессией археолога, как сторонника и исследователя всего самого древнего. Действительно, довольно простые наименования этноплеменного характера, как "горюны" и "северяне", на самом деле несут в себе довольно сложную семантическую и этнонимическую загадку. Попытки объяснения имени "северяне" их местом расположения к северу от основного массива славянских племен или их переселением с севера не привели к положительным результатам. Зато исследования методами сравнительного языкознания наиболее ранней формы названия "сивер" привело О.С.Стрижака, С.И.Наливайко и других языковедов к выводам о происхождении исходной формы названия от слова "киммер" = "сивер" - имени киммерийцев - первого, известного по письменным источникам народа, жившего в Северном Причерноморье и Восточной Европе в конце II и начале I тыс. до н.э. (Стрижак, 1988, с.18-27; Наливайко, 2001, с.14). Этимология этого имени связана с семантическим значением "полуночного", северного народа, противопоставления юга и севера, которые ассоциировались в древности с понятиями "белое" и "черное". Анализ топонимики на территории Северящины привел к выводу о наиболее значительном распространении названий с корнем "черн", включая и имя города Чернигов. Языковеды пришли к твердому убеждению, что "киммерийцы" - это и есть древние "северяне", среди которых, вероятно, были и древние "горяне". Насколько это убедительно, покажут будущие исследования.

Сейчас можно только уверенно сказать, что зафиксированные в летописях "северяне" к XVI-XVII вв. стали известны в документах как "севруки", а "горяне", вероятно, стали "горюнами". Последние представляют в наше время микросубэтнос, который в скором времени совершенно растворится в таких больших этнических общностях, как русской и украинский народ. Удивительно, что этому микросубэтносу Европы в современной науке и обществе, как российском, так и украинском, уделяется так мало внимания. О "горюнах" мало известно - в современной этнографии Украины им уделено всего несколько строчек, хотя гораздо больше сведений в научных изданиях и учебной литературе

уделяется су
больше, чем
издание в
разделами
обществе
преходяще
призывают
глубокого
Вечерский.

Корнишан
Котляр М.
Софрониевски
2003. - №10-12.
Луганской
истории Молчи
Могородин
Наливайко
Острогорс
Рыбаков Б.
Рабитин И.
Самохвалс
Стрижак
Татищев В.
Харанский
Чижикова
Бытовой культ

ком случае
прозвище.
ния, так как
к впервые
ыря, скорее
агать здесь
ерянины
Украины,
да вокруг
и. Трудно
счастья, по
и счастье,
итические

ния нельзя
следователя
именования
деле несут
ую загадку.
к северу от
севера не
методами
ния "сивер"
к выводам
" = "сивер"
источникам
Европе в
айко, 2001,
значением
ра, которые
е". Анализ
о наиболее
очая и имя
снью, что
д, вероятно,
ут будущие

ованные в
ментах как
Последние
ом времени
ностях, как
осубъекту
ком, так и
известно - в
ко строчек,
литературе

уделяется субэтносам Африки, Америки, Азии. О них, несомненно, знают больше, чем о таком европейском субэтносе, как "горюны". Поэтому издание в 2001 г. отдельной книги "Софрониевский монастырь" с разделами об истории "горюнов" и Новой Слободы имеет не только общественное значение для пропаганды нашей истории, но и непреходящее научное значение, явившись своевременным сигналом, призывающим объединить усилия ученых России и Украины для более глубокого и всестороннего изучения истории горюнов (Луговской, Вечерский, Туник, Рыбкин, 2001; Котляр, Черняков, 2003, с.159-161.).

- Каратинька І.* Беларусы-гаруны. - Традыцыйная вусна-пазычыная культура. - Мінск, 1999.
Котляр М.Ф., Черняков І.І. - Ред.: Луговской А., Вечерский В., Туник С., Рыбкин Н. Софрониевский монастырь. - Киев, 2001; Ант. Археологія, мистецтво, культура. - Київ, 2003. - №10-12. - С.159-161.
Луговской А., Вечерский В., Туник С., Рыбкин Н. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Почерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни. - Киев, 2001.
Михридин В.В. Очерки истории Левобережной Украины. - М., 1940.
Нахичеванский С. Тамиль розкриває санскрит. - Київ: "Просвіта", 2001.
Острогорский Г. История Византии. - Львов: "Літопис", 2002.
Рыбкин Н.М. Полыне и северяне. - Советская этнография. - М.-Л., 1947. - №6-7. - С.81-105.
Рыбкин Н.М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии. - Путивль, 1911.
Самовасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городицам и могилам. - М., 1908.
Стрижак О.С. Елнонімія Геродотової Скіфії. - Київ: "Наукова думка", 1988.
Татищев В.Н. История Российская с древнейших времен. - М., 1768. - Кн.1, Ч.1.
Халасский М.Г. Народные говоры Курской губернии. - Слб., 1904.
Чистякова Л.Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционной бытовой культуры (XIX-XX вв.). - М.: "Наука", 1988.

СНОВСЬКА ТИСЯЧА В СИСТЕМІ ВЗАЄМОСТСУНКІВ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКИХ КНЯЗІВ У ХІ-ХІІІ СТ.

За літописними свідченнями володіння чернігово-сіверських князів в адміністративному плані розподілялися на окремі територіальні одиниці. Серед них була і Сновська тисяча, яка згадується літописцем під 1149 р.: *"И приеха Володимиръ (Давидович - О.В.) къ Гюргеви (Долгорукому - О.В.) и поклонися емоу, а Святославъ Олговичъ поча емоу молвити: "держатиши отчину мою" и тогда взя Куреськъ и с Посемьем и Сновскую тысячу оу Изяслава (Давидовича - О.В.), и Слоучьскъ, и Кльчьскъ, и вси Дреговичи"*¹.

За останніми дослідженнями кордон Сновської тисячі окреслюється таким чином. Східна межа проходила вздовж течії р.Убиль (права притока Десни), від її гирла поблизу м.Сосниця Чернігівської обл. до гирла р.Оленія (права притока Убілі), потім течією останньої до її витоків з низки боліт між сс.Камка та Радомка (Корюківський та Семенівський р-ни Чернігівської обл.), з яких на північ витікає невеличка ліва притока р.Слот (ліва притока р.Ревна бас. Снозу), далі системою боліт у верхів'я р.Слот - на північ, до лівої притоки р.Рванець (ліва притока Ревни). Відповідно, далі кордон ішов уверх за течією р.Ревна до верхів'їв останньої, а потім повертав на північ, північний захід і захід вздовж природних кордонів Стародубського опілля з Новгород-Сіверською територією (Присудостське та Трубчевське опілля), "Подесенням" (вздовж р.Россуха) та "Радимичами", значною мірою співпадаючи на останній ділянці з сучасним україно-білоруським кордоном. Із заходу Сновську тисячу обмежували Замглайські болота та літописна р.Свинь (суч. назва Замглай), з півдня - течія р.Десна. Загалом окреслена територія охоплювала близько 14 тис. кв.км і за своєю площею посідала третє місце серед адміністративно-територіальних одиниць Чернігово-Сіверської землі².

Саме поняття "тисяча" є похідним від десяткової організації суспільства, виникнення якої на Русі більшість дослідників відносять до так званого періоду військової демократії³. У Х ст. "тисяча" - це територіальна військово-адміністративна одиниця володінь київських князів⁴. Такий поділ вони переносили і на нові захоплені землі. Аналіз археологічних та письмових джерел свідчить про те, що Сновська тисяча була сформована в кінці ІХ - на початку ХІ ст. і являлась тією державною основою, до якої "приростали" племінні землі радимичів, сіверян та в'ятичів⁵. В ХІ ст., після встановлення князівського столу у Чернігові, Сновська тисяча як адміністративно-територіальна одиниця увійшла до складу новоутвореного князівства.

Аналіз подій ХІ ст. вказує на те, що Сновська тисяча до 1097 р. була тісно пов'язана з Черніговом і з 1054 р. займала чи не друге місце після столичної волості за темпами суспільно-економічного розвитку. На користь цього свідчать два з трьох відомих нам самостійних походів половців на Чернігово-Сіверську землю, які були спрямовані саме на територію Сновської тисячі⁶. Зрозуміло, що степовиків передусім цікавили залюднені

регіони, де війни з кийівськими князями саме у Стародубі мали значний обсяг.

Постановою Святослава було зроблено так, щоб Святослав

Зараз в столицю Новгород-Сіверський була та ж територія, яку перенести сюди вже сформовані

одержавлені політично в князя, а у новий час, після перетворення

У 1127 Любецького Святослава

Однак вдало локальний Київський, права Всеволода

перерозподілі літописних

Муромом⁷.

адміністративні залишив за Давидовичів

спираючись Святославич

свідчить і зна у Новгород

Володимир Чернігів, Во

Сіверське к

вище, нові

відповідно,

припустити

сіверського

сидів Свят

Новгородом

і так звану "І

тисячі з'явл

міркувань не

АСЮТА О.О.

УНКІВ

Т.

ких князів
ні одиниці.
ід 1149 р.:
му - О.В.)
березини
тисячу су
реговичи"¹¹.
еслюються
ва притока
до гирла
ків з низки
ький р-ни
ока р.Слот
я р.Слот -
ідповідно,
ої, а потім
к кордонів
судостське
вмичами",
м україно-
амглайські
р.Десна.
і за своєю
оріальних

рганізації
дносять до
сяча" - це
київських
лі. Аналіз
ська тисяча
державною
сіверян та
Чернігові,
увійшла до

097 р. була
місце після
На користь
оловців на
територію
і залюднені

регіони, де можна було захопити найбільше здобичі. У 1096 р., під час війни з київським та переяславським князями, Олег Святославич тікає саме у Стародуб. Місто витримало 33 дні облоги, що свідчить про його значний оборонний та людський потенціал⁷.

Постанова Любецького з'їзду князів 1097 р. розмежувала володіння Святославичів. На основі вищенаведеної літописної статті 1149 р. можна зробити висновок, що Сновська тисяча увійшла до складу володінь Олега Святославича.

Зараз важко відповісти на запитання, чому князь зробив своєю столицею Новгород-Сіверський, а не більш старі центри. Можливо, це була та ж причина, яка свого часу спонукала Андрія Боголюбського перенести столицю із Суздаля до Володимира. У Сновську на той час вже сформувалася феодальна знать, коріння якої сягало X ст., коли йшло одержавлення Північного Лівобережжя. Тим більше, економічно і політично вона була тісно пов'язана з Черніговом. Ця знать стримувала б князя, а у новому місті він міг створити надійну опору своїй владі. Таким чином, після 1097 р. Сновська тисяча втратила своє попереднє значення, перетворившись на прикордонну волость Новгород-Сіверського князівства.

У 1127 р. Всеволод Ольгович здійснив спробу переглянути рішення Любецького з'їзду, відібравши Чернігів у свого дядька Ярослава Святославича. Останній звернувся за допомогою до київського князя. Однак вдала дипломатія Всеволода Ольговича призвела до того, що цей локальний конфлікт не переріс у широкомасштабну війну. Мстислав Київський, отримавши новгород-сіверську волость "Посем'я", визнав права Всеволода на Чернігів⁸. Ці зміни не могли не призвести до нового перерозподілу волостей між чернігово-сіверськими князями. Як видно з літописних свідчень, Ярослав Святославич змушений був задовольнитися Муромом⁹. Всеволод Ольгович, отримавши волості, які після 1097 р. в адміністративному плані підпорядковувалися безпосередньо Чернігову, залишив за собою також і новгород-сіверські "Вятчі"¹⁰. Про володіння Давидовичів в цей час літописи не повідомляють. Тільки В.М.Татишев, спираючись на невідоме нам джерело, зазначив, що у 1127 р. синам Давида Святославича "дали княжіння Сіверське"¹¹. На користь цього також побіжно свідчить і знахідка закладного каменя в стіні Спасо-Преображенського собору у Новгороді-Сіверському, згідно з яким, монастир був заснований Володимиром та Ізяславом Давидовичами¹². Відтак, у 1127 р., захопивши Чернігів, Всеволод Ольгович передав двоюрідним братам Новгород-Сіверське князівство. Однак не все, а значно урізане. Як ми вже зазначали вище, новгород-сіверські волості "Вятчі" та "Посем'я" відійшли, відповідно, до чернігівського та київського князів. Можна також припустити, що і Путивльська волость була відділена від новгород-сіверського столу. На користь цього свідчить те, що у 1140-х рр. в Путивлі сидів Святослав Ольгович¹³. Таким чином, Давидовичі разом з Новгородом-Сіверським отримали, швидше за все, тільки Сновську тисячу і так звану "Лісову землю"¹⁴. Логічно припустити, що в цей час в Сновській тисячі з'являється удільний княжий стіл Ізяслава Давидовича. Але ряд міркувань не дозволяє зробити такий висновок. На нашу думку, на користь

того, що Сновська тисяча до середини XII ст. не була окремим князівським уділом, свідчить літописна стаття 1149 р., де тільки ця волость має назву "тисяча", що підкреслює як архаїчність її утворення, так і відсутність тут княжого столу. Для порівняння наведемо літописну статтю 1155 р.: *"Приеха къ Святославу Ольговичю сыновець его Святославъ Всеволодичъ и целова к нему хрсть, тогда же прида ему 3 города, а Сновскъ собе отя и Корачеевъ, и Воротиинескъ, занеже бе его отступилъ, и поиде Святославъ Ольгович Сновску"*¹⁵. Як видно, тепер літописець відносно даної волості назву "тисяча" не вживає, а обмежується тільки традиційною в подібних випадках вказівкою про стольне місто, розуміючи під останнім князівський уділ Святослава Всеволодовича, яким на той час являлась Сновська тисяча¹⁶.

У 1139 р. Всеволод Ольгович захопив Київ. Відтак знову постало питання про новий перерозподіл волостей в Чернігово-Сіверській землі. На цей час, як засвідчує аналіз літописних повідомлень, Ігор Ольгович, вірогідно, володів чернігівською волостью "Радимичі" та "Посем'ям", яке Ольговичі відвоювали у Мономаховичів ще у 1138 р.¹⁷ Спочатку останнє дісталось Глібу Ольговичу, який помер 1138 р.¹⁸ За правом старшого, після смерті брата цю волость, швидше за все, і отримав Ігор. Святослав Ольгович, вірогідно, сидів у Путівлі, на користь чого свідчить літописна стаття 1146 р.: *"А къ Святославу (Ольговичу - О.В.) посласта (Давидовичі - О.В.), рекоста: "поиди из Новагорода Поутивлю, а брата ся Игоря лиши"*¹⁹. Про володіння Володимира та Ізяслава Давидовичів літописи не повідомляють, але можна припустити, що до 1139 р. вони продовжували володіти тими ж волостями, які отримали від Всеволода Ольговича ще у 1127 р. Принаймні, важко уявити, щоб чернігівський князь, який з 1135 р. безперервно воював з Мономаховичами, міг позбавити двоюрідних братів їхніх попередніх володінь і, таким чином, нажити собі нових ворогів.

Оволодівши Києвом, Всеволод Ольгович одразу посварився з рідним братом. Причина розбрату полягала в тому, що він обіцяв Ігорю Ольговичу *"изъ давна дати подъ собою Черниговъ и не да емоу, но да и Давидовичю"*²⁰. Не виправдались надії менших Ольговичів і на отримання нових володінь (Володимир-Волинський, Смоленськ, Переяслав), які планувалось відвоювати у Мономаховичів²¹. Невдалі бойові дії змусили київського князя укласти з останніми мирну угоду. Таким чином, Ігор та Святослав Ольговичі повинні були задовольнитися, крім невеликих волостей в межах Київської землі, відповідно, Новгород-Сіверським та Курськом²². Причому, як видно з літописних свідчень, Ігор з колишніх батьківських володінь, крім столичної волості, вірогідно, отримав тільки Сновську тисячу і "Лісову землю", бо "Вятичі" київський князь і надалі продовжував утримувати за собою²³.

Всеволод Ольгович, захопивши Київ, повернув чернігово-сіверським князям провідну роль у загальноруській політиці. Однак, створена ним могутність Ольговичів не була міцною, бо базувалась тільки на тимчасових союзах. Відразу після його смерті вона починає занепадати. Як не парадоксально, але сам Всеволод Ольгович приклав багато зусиль, щоб роз'єднати своїх братів. Але тільки він міг і об'єднати їхні інтереси. Ігорю

Ольговичу
вплинути на

У 1145
на великокн
на всеї люб
самою смер

І серпн
почались за
В такій ситу
Однак, тепе
ода"²⁶. На я
здобувши Ч
"отчини", а
припустити,
Давидовичі
пізніше вол
"волостия з
придбання І
що київськи
і Сновську т

У 1146
втрапили всі
і "Лісова зем
князя Ізясла
Святослав О.
"Вятичі" і за
орієнтацію т
тамъ жалоб
крсть к нам
тивъзворот
була укладен
Ольговичу п
"Дреговичів
Давидовичам

Таким ч
входила до
Ольговича у
володінні Д
чернігівське
не являла с
вищенаведе
князям як
столу. Його
перепідпоря
Ігоря Ольго
вперше відо
цей час намі

Ольговичу це не вдалося. Зрозуміло, що наступні події не могли не вплинути на розподіл волостей в Чернігово-Сіверській землі.

У 1145 р. Всеволод Ольгович оголосив брата Ігоря своїм спадкоємцем на великокнязівському столі. Давидовичі і Святослав Ольгович *"целоваша на всеї любви крсть"*²⁴. Цю угоду Давидовичі підтвердили ще раз перед самою смертю київського князя²⁵.

1 серпня 1146 р. Всеволод Ольгович помер. У Києві відразу ж почалися заворушення, а бояри запросили до міста Ізяслава Мстиславича. В такій ситуації Ігор Ольгович звернувся до Давидовичів за допомогою. Однак, тепер вони *"вспросиста оу него волости много, Игорь же има вдова"*²⁶. На які ж територіальні поступки пішов Ігор Ольгович? Давидовичі, здобувши Чернігів, ще у Всеволода вимагали повернення всієї своєї "отчини", але київський князь передав їм тільки "Подесення"²⁷. Можна припустити, що в цей час, скориставшись скрутним становищем Ігоря, Давидовичі повернули собі також і чернігівську волость "Радимичі", якою пізніше володів Ізяслав Давидович²⁸. Однак згадка літописця про "волости много", на нашу думку, вказує на те, що це було не єдине придбання Давидовичів. Аналіз подальших подій дозволяє припустити, що київський князь також передав двоюрідним братам волость "Дреговичі" і Сновську тисячу.

У 1146 р., зазнавши катастрофічної поразки під Києвом, Ольговичі втратили всі свої володіння, з яких Новгород-Сіверський, Путивль, "Вятичі" і "Лісова земля" відійшли Давидовичам, а Курськ - сину нового київського князя Ізяслава Мстиславича²⁹. Однак наступного року ситуація змінилася. Святослав Ольгович, отримавши допомогу від Юрія Долгорукого, відвоював "Вятичі" і захопив "Подесення"³⁰. Це змусило Давидовичів змінити політичну орієнтацію та звернутись до Святослава з пропозицією: *"Не имей на ны в томъ жжазобы, но бодвемъ вси за одишь мужь и не помяни злѣбъ нашихъ, а крсть к намъ целоум, а отчину свою възми и что есмь взяли твоего, а то ти възворотимъ"*³¹. Спочатку князі "не оуправиша", але все-таки мирна угода була укладена³². Однак, як видно з літописної статті 1149 р., Святославу Ольговичу повернули не всю його "отчину". На нашу думку, отримання "Дреговичів" та Сновської тисячі саме від Ігоря Ольговича дозволили Давидовичам у 1147 р. залишити ці волості собі.

Таким чином, можна зробити висновок, що Сновська тисяча, хоча і входила до складу "отчини" Ольговичів, внаслідок політики Всеволода Ольговича у 1127-1139 рр. знаходилась разом з Новгород-Сіверським у володінні Давидовичів як компенсація за визнання його прав на чернігівський стіл. До середини XII ст. ця волость називалась "тисяча" і не являла собою окремих князівських уділ. Більше того, згідно з вищенаведеними фактами, вона розглядалась чернігово-сіверськими князями як невід'ємна частина домену новгород-сіверського княжого столу. Його перехід до нового князя автоматично передбачав і перепідпорядкування Сновської тисячі. Скрутне політичне становище Ігоря Ольговича у 1146 р. змусило його віддати цю волость Давидовичам, вперше відокремивши її від домену новгород-сіверських князів. Відтак, в цей час намітилась тенденція до перетворення Сновської тисячі на окремий

князівський уділ.

Аналіз літописних відомостей про події середини XII ст. в Чернігово-Сіверській землі дозволяє пов'язувати появу удільного княжого столу у Сновській тисячі зі Святославом Всеволодовичем. Цей князь, внаслідок князування свого батька у Києві, на деякий час "відірвався" від Чернігово-Сіверської землі. Тільки в 1147 р., залишивши уділ в Західній Русі, він іде до Давидовичів "волости просити"³³. Однак до 1149 р. Сновську тисячу бачимо серед володінь Ізяслава Давидовича. У 1155 р. вона вже являється удільною територією Святослава Всеволодовича³⁴. Таким чином, постає питання, від кого і коли він отримав цю волость? У 1149 р. Святослав Ольгович, скориставшись перемогою свого союзника Юрія Долгорукого в боротьбі за Київ, відібрав Сновську тисячу у Ізяслава Давидовича. Але в 1151 р., коли в Києві змінився князь, а Ольговичі разом з Юрієм Долгоруком зазнали нищівної поразки в битві на р.Рута, Ізяслав, вірогідно, знову повернув собі цю волость. На це недвозначно вказують умови нової мирної угоди між Давидовичем і Ольговичами: "*Изяславъ же крестьяньскы оучини, приа брата своя, и отчину има оузвороти, а свою к себе приа*"³⁵. В літописі під 1152 р. відзначено, що Святослав Всеволодович вже мав "свою волость"³⁶. Таким чином, на нашу думку, можна вважати, що цей князь отримав Сновську тисячу у 1149-1151 рр. від Святослава Ольговича, а не від Ізяслава Давидовича, як вважав Б.О.Рибаків³⁷. Це підтверджують і наступні події, коли у 1155 р. за зраду саме новгород-сіверський князь відібрав цю волость у Святослава Всеволодовича³⁸.

Літописні повідомлення другої половини XII ст. більшість дослідників сприйняли як факт появи нових князівських уділів на території Сновської тисячі. На нашу думку, аналіз цих відомостей не дозволяє зробити такий однозначний висновок.

Під 1156 р. в Іпатіївському літописному зводі зазначено: "*Въ то же лето бежа Володимиричъ (Святослав - О.В.), сыновець Изяславъ (Давидовича - О.В.) из Березаго во Вицижь и зая оу него все городы Подеснескыя. Всеволожь, не створиъ извета хрестьному целованию къ стрьви своему, и яся по Ростислава по Смоленьскаго князя, а отъ строя отступивъ, и приде к нему Мьстиславичъ из Стародуба в засаду*"³⁹. Потім Ізяслав Давидович, який в цей час перебував разом з Юрієм Долгоруком та Святославом Ольговичем на переговорах з половцями, здійснює каральний похід на Березий проти Святослава "Всеволодича". Справа закінчується укладанням миру під Мстиславлем (Смоленське князівство) між чернігівським та новгород-сіверським князями та їх племінниками⁴⁰.

П.В.Голубовський, О.М.Андріяшев та В.П.Коваленко ці відомості сприйняли як факт існування в цей час у Березому окремого удільного княжого столу⁴¹. О.К.Зайцев взагалі вважав, що текст цієї статті попсовацій при переписуванні і не дає можливості робити якісь висновки⁴².

Всі дослідники беззаперечно приймають той факт, що призвідником конфлікту був Святослав Володимирович. Однак, на нашу думку, треба звернути увагу на його вік. На той час Святославу було не більше 11 років, що доводить дата одруження його батька - 1144 р.⁴³ Навпаки, як видно з наведеної літописної статті, розпочала війну саме Святослав Всеволодович

та Ростислав Перший, за більшістю сво Давидовича, я смоленський північно-за "Радимичі" т Святослав Во Тим більше, Подеснескыя великої коалі чиним, у 1156 Володимире в "Подесени" за все, хотів присутність с Відтак постає у 1156 р. олиц

У 1151 р Ізяславом Мстиславичем оинились у р підтримував р па р.Рута, в я Давидович за не маючи на надав, швидк Святослав Во між Ізяславом новий черніг дружина Волк Ольговича на Наприклад, д Таким чином середині XII с приввнула св

Аналіз т 1156 р., після Ольгович по Наступного волость пере літописна ст почтмь ю (в до Гомья ко повідомлен: На нашу дум дружини Ізяс Спочатку вои

та Ростислав Мстиславич, у яких було досить причин для таких дій. Перший, за рік до цього, був позбавлений Святославом Ольговичем більшості своїх володінь, а другий у 1154 р. зазнав поразки від Ізяслава Давидовича, яка призвела до втрати Ростиславом Києва. Також ще з 1142 р. смоленський князь намагався розширити свої володіння за рахунок північно-західних територій Чернігівського князівства - волостей "Радимичі" та "Подесення"⁴⁴. Літописний вираз "бежа" вказує на те, що Святослав Володимирович не був повноправним володарем у Березому. Тим більше, він не мав таких збройних сил, щоб захопити "все городы Подеснескыя". На користь цього свідчить той факт, що у 1160 р. військо великої коаліції князів за п'ять тижнів не змогло взяти м.Впшиж⁴⁵. Таким чином, у 1156 р. смоленський князь, прикриваючись правом Святослава Володимировича на волость, втягнув його в цю авантюру, щоб посадити в "Подесенні" на правах свого васала. А Святослав Всеволодович, швидше за все, хотів повернути собі Сновську тисячу. Побіжно це доводить присутність смоленського війська у Стародубі після початку конфлікту. Відтак постає питання про те, яким же чином Святослав Володимирович у 1156 р. опинився в Березому.

У 1151 р. продовжувалась боротьба за Київ між Юрієм Долгоруким і Ізяславом Мстиславичем. Давидовичі, які раніше завжди діяли разом, тепер опинились у різних ворогуючих таборах. Володимир, разом з Ольговичами, підтримував ростово-суздальського князя, а Ізяслав - волинського. В битві на р.Рута, в якій Юрій Долгорукий зазнав нищівної поразки, Володимир Давидович загинув⁴⁶. Зрозуміло, що його дружина з малолітнім сином, не маючи надії втримати Чернігів, змушена була тікати. Притулок вдові надав, швидше за все, Святослав Ольгович, який був союзником її чоловіка. Святослав Володимирович не згадується в мирних переговорах 1151 р. між Ізяславом Давидовичем та Ольговичами. Згідно з укладеною угодою, новий чернігівський князь отримав всю "отчину" Давидовичів⁴⁷. Відтак, дружина Володимира Давидовича могла отримати Березий від Святослава Ольговича на "прокорм". Про такі володіння є відомості і в джерелах. Наприклад, дружина Святослава Ольговича у 1158 р. володіла м.Облове⁴⁸. Таким чином, на нашу думку, немає ніяких підстав стверджувати, що в середині XII ст. в Березому з'явився удільний княжий стіл, а Сновська тисяча прийняла своє існування як єдина адміністративно-територіальна одиниця.

Аналіз подій другої половини XII ст. дозволяє припустити, що в 1156 р., після укладення мирної угоди під Мстиславлем, Святослав Ольгович повернув Сновську тисячу Святославу Всеволодовичу. Наступного року, коли останній отримав Новгород-Сіверський, дана волость переходить до володінь його рідного брата. Це підтверджує літописна стаття 1159 (1158) р.: "*Ярославъ же Всеволодичъ, оутешивъ и почтивъ ю (княгиню Ізяслава Давидовича - О.В.) Ропеске, допровади ю до Гомля ко Ізяславу*"⁴⁹. Однак окремі дослідники вважають, що це повідомлення свідчить на користь існування окремого Ропського уділу⁵⁰. На нашу думку, таким висновком суперечить аналіз маршруту втечі дружини Ізяслава Давидовича після його поразки в боротьбі за Київ. Спочатку вона їде у Переяслав до зятя, потім - на Горюдок, Глибль, Хоробор

і Ропськ⁵¹. Як видно, територія Сновської тисячі залишалась єдиними відкритими воротами між володіннями чернігівського і новгород-сіверського князів, які в той час були в конфліктних стосунках з її чоловіком. Якщо б Ярослав Всеволодович володів тільки Ропською волостю, такий маршрут втечі був би неможливим.

До 1160 р., швидше за все, Ярослав Всеволодович через політичні розбіжності зі Святославом Ольговичем був позбавлений своїх володінь. На це вказує похід Ізяслава Давидовича, який він здійснив цього ж року на північні землі Сновської тисячі⁵². Ізяслав Давидович не воював би про волость, якби Ярослав Всеволодович, який раніше допоміг його княгині, продовжував володіти Сновською тисячею. У 1160 р. Святослав Ольгович з союзниками здійснив похід на Вщиж проти Святослава Володимировича. Однак заступництво Андрія Боголюбського дозволило вщижському князю не тільки врятувати свою волость, а й здобути нові володіння. Згідно мирної угоди, на укладання якої змушений був піти Святослав Ольгович, Святослав Володимирович, визнавши чернігівського князя "въ отца место", отримав Сновську тисячу⁵³. Вірогідно, що саме ці дії Святослава Ольговича підштовхнули пізніше Святослава та Ярослава Всеволодовичів, які не бажали миритись з втратою волості, до нового союзу з Ізяславом Давидовичем⁵⁴.

Таким чином, як видно з вище наведених фактів, після того, як Черніговом у другій половині XII ст. остаточно оволоділи Ольговичі, новгород-сіверський княжий стіл втрачає свій попередній статус, що доводить поступове адміністративне перенідпорядкування його колишніх волостей. Так, вже за часів князювання Святослава Ольговича новгород-сіверські князі фактично втрачають контроль над Сновською тисячею. Святослав Всеволодович, в свою чергу, ставши чернігівським князем, остаточно позбавив новгород-сіверських князів прав як на Сновську тисячу, так і на ряд інших волостей, які входили до складу їхніх володінь з 1097 р.⁵⁵ Зрозуміло, що такі дії чернігівських князів не могли не викликати відповідної реакції з боку володарів Новгород-Сіверська. У другій половині XII ст. в Чернігово-Сіверській землі відомі лише дві внутрішні усобиці - війни за Сновську тисячу.

Перший конфлікт стався 1166 р., коли помер бездітний вщижський князь, володіння якого склалися з "Подесення" та Сновської тисячі. Всупереч попередній угоді з новгород-сіверським князем, Святослав Всеволодович віддав Сновську тисячу рідному брату, а Вщиж - сину. Такий розподіл не визнав і Ростислав Київський, але обмежився тільки тим, що "много же посла Ростиславъ къ Святославу, веля ему оу правду наделити Олга и добра шкъ хота"⁵⁶. В свою чергу Олег Святославич, запрошений стародубцями, невдало самотужки намагався захопити північні землі Сновської тисячі. У відповідь Ярослав Всеволодович, разом з половцями, напав на Новгород-Сіверський. Раптова хвороба та фактична зрада київського князя змусили Олега Святославича укласти зі Святославом Всеволодовичем не вигідну для себе мирну угоду⁵⁷. Однак подальші події показали, що новгород-сіверський князь визнав втрату Сновської тисячі тимчасово.

Друга конфліктна ситуація виникла між Стародубом, Обмеживицею та Святославом князем розбитим. Олег Святославич воюючи за свої володіння закріпленими археологічними знахідками знаходився в плях на Сновській тисячі його укріплення двома попами.

Не відома свідчить про (київському) Мстиславі (чернігівському) і Хороборі, що в цей час князя, про уділом в т. Всеволода

Таким тисячі між те, що ця в посідала п. XIII ст. не

Увійш Сновська т новгород-с міжкнязівс волості Ігс до того, п Сновська протягом Перетвор Ольговиче Через свої двічі були укладання контролю через цю Ольговиче Чернігову князів. Це

Друга війна спалахнула у 1174 р. Олег Святославич, скориставшись конфліктом між чернігівським та київським князями, знову напав на Стародуб, але взяти його не зміг. Неактивно діяли і його союзники. Обмежившись спаленням Лутава і Морівійська, вони уклали зі Святославом Всеволодовичем мирну угоду. Після цього вже чернігівський князь розпочав контрнаступ. Після розгрому під Новгород-Сіверським Олег Святославич *"прислася с миромъ и оумирившися, и възворотилася во своаея"*⁵⁸. Відтак, контроль над Сновською тисячею був остаточно закріплений за чернігівськими князями. На користь цього свідчать і археологічні джерела. Як показали розкопки літописного міста Синін, що знаходився на північно-східному кордоні Сновської тисячі та контролював шлях на Стародуб з боку Новгорода-Сіверського, в другій половині XII ст. його укріплення були поновлені⁵⁹. Вірогідно, що такі заходи були викликані двома попередніми походами новгород-сіверського князя на Стародуб.

Не відбулося змін і в першій половині XIII ст. На користь цього свідчить літописна стаття 1234 р.: *"Данихъ же поиде ко Володимеру (київському князю - О.В.) и поидоста Черниговоу, и приде к нима Мъстиславъ Глебовичъ. Оттуда же поидоша, пленячи землю (чернігівського князя - О.В.), поимаша град многа по Десне, тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницо, и Сновескъ"*⁶⁰. Як видно, дані відомості вказують, що в цей час Сновська тисяча знаходилась під контролем чернігівського князя, проти якого воювали союзники. Також джерела свідчать, що цим уділом в першій половині XIII ст. продовжували володіти нащадки Всеволода Ольговича⁶¹.

Таким чином, велика площа та прикордонне розташування Сновської тисячі між Чернігівським та Новгород-Сіверським князівствами зумовили те, що ця волость в системі взаємостосунків чернігово-сіверських князів посідала не останнє місце, але її значення протягом XI - першої половини XIII ст. не було однакове.

Увійшовши до складу володінь Олега Святославича в 1097 р., Сновська тисяча до 40-х рр. XII ст. являлась невід'ємною частиною домелу новгород-сіверського князівського столу, тому не була окремим предметом міжкнязівських стосунків у Чернігово-Сіверській землі. Однак передача цієї волості Ігорем Ольговичем своїм двоюрідним братам у 1146 р. призвела до того, що в майбутньому протистоянні Давидовичів і Ольговичів Сновська тисяча викликала чи не найбільше суперечок і, відповідно, протягом 1146-1160 рр. декілька разів переходила від одних до інших. Перетворення Сновської тисячі на князівський уділ синів Всеволода Ольговича внесло свої корективи у відносини в самій родині Ольговичів. Через свої непослідовні політичні дії Святослав та Ярослав Всеволодовичі двічі були позбавлені цих володінь. Це, в свою чергу, штовхало їх до укладання союзів з ворогами рідного дядька. Особливо гостро питання контролю над Сновською тисячею постало в другій половині XII ст. Саме через цю волость відбулося два військових зіткнення вже між самими Ольговичами. Адміністративне перещіпорядкування Сновської тисячі Чернігову значно підірвало економічний потенціал новгород-сіверських князів. Це призвело до того, що в політичному плані Новгород-Сіверський

втрапив своє попереднє значення і в першій половині XIII ст. перетворився на звичайний удільний етл в Чернігово-Сіверській землі.

¹ Полное собрание русских летописей (далі - ПСРЛ). - М., 1962. - Т.2. - Стб.384.

² Шиняков Е.А. Северные границы "Русской земли" X века // Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." - Чернигов, 1990. - С.146-149; Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі // Археологічні старожитності Подесення. - Чернігів, 1995. - С.78-83; Васюта О.О. "Рекстр чернігівських граппа" XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі // Сіверянський літопис. - 2000. - №3. - С.27-35.

³ Грушевський М.С. Історія України - Русь. - К., 1991. - Т.1. - С.390-392; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. - СПб.-К., 1907. - С.77-78; Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. - СПб., 1912. - С.184; Греков Б.Д. Киевская Русь. - К., 1951. - С.307; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - М., 1982. - С.255; Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классического общества и государства на Руси). - М., 1989. - С.65.

⁴ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. - К., 1992. - С.278-279; Куза А.В. Новгородская земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С.148.

⁵ Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. - М., 1951. - С.57-59; Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С.80-89; Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. - Тула, 2000. - С.187, 202, 209-210; Шиняков Е.А. Дружинная культура и русско-северянское противостояние в Брянском Подесенье (рубеж X-XI веков) // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя. - К., 1994. - С.41-46.

⁶ ПСРЛ. - М., 1997. - Т.1. - Стб.172, 248.

⁷ Там же. - Стб.230, 249.

⁸ Там же. - Стб.296-297.

⁹ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.290, 292, 293.

¹⁰ Там же. - Стб.310.

¹¹ Татищев В.Н. История Российская. - М.-Л., 1963. - Т.2. - С.139.

¹² Багалей Д.И. История Северской земли до половины XIV ст. - К., 1882. - С.291.

¹³ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.329.

¹⁴ Зайцев А.К. Черниговское княжество. - С.98-99.

¹⁵ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.479.

¹⁶ Зайцев А.К. Черниговское княжество. - С.83-84.

¹⁷ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.299, 311; ПСРЛ (Воскресенская летопись). - СПб., 1856. - Т.7. - С.33; ПСРЛ (Пагларская или Никонская летопись). - М., 1965. - Т.9. - С.166.

¹⁸ Летописец Новгородский. - М., 1781. - С.20; ПСРЛ. - Т.1. - Стб.306.

¹⁹ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.329.

²⁰ Там же. - Стб.303.

²¹ Там же. - Стб.304-305.

²² Там же. - Стб.309, 312, 337.

²³ Там же. - Стб.311.

²⁴ Там же. - Стб.318.

²⁵ Там же. - Стб.321.

²⁶ Там же. - Стб.324.

²⁷ Там же. - Стб.311-312.

²⁸ Там же. - Стб.502.

²⁹ Там же. - Стб.338, 342, 343, 347, 355.

³⁰ Там же. - Стб.342.

³¹ Там же. - Стб.342-343.

³² Там же. - Стб.343, 346.

³³ Там же. - Стб.343.

³⁴ Там же. - Стб.479.

³⁵ Там же. - Стб.444.

³⁶ Там же. - Стб.460.

³⁷ Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.111.

³⁸ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.479.

³⁹ Там же. - Стб.484.

⁴⁰ Там же. - Стб.485.

⁴¹ Гайду
Археологічне
Нарис історії
філологічного
С.82.

⁴² Зайцев

⁴³ ПСРЛ

⁴⁴ Там же
палеєвська XII
- Мінск, 1994.

⁴⁵ ПСРЛ

⁴⁶ Там же

⁴⁷ Там же

⁴⁸ Там же

⁴⁹ Там же

⁵⁰ Ковал

XII ст.) // Архі
и Ропесна - ле
Д.Я.Самоковас

⁵¹ ПСРЛ

⁵² Там же

⁵³ ПСРЛ

⁵⁴ Там же

⁵⁵ Там же

⁵⁶ Там же

⁵⁷ Там же

⁵⁸ Там же

⁵⁹ Зурба
проблеми // П
1994. - С.38.

⁶⁰ ПСРЛ

⁶¹ Там же

РЕЗУЛЬТ

...Ут
советник
камер-юнк
почетным
Олонецко
Смоленск
Полянські
все місте
его в прид

перетворився

- Стб.384.

зисы историко-
ва. 1990. - С.146-
// Археологічні
р чернігівських
літопис. - 2000.

Владимирский-
Дьяконов М.А.
. 1912. - С.184;
Русь и русские
яныя (К истории

феодалізму в
Древнерусские

Древнерусского
Древнерусские
VIII - начале XI
Шинкаев Е.А.
дессянье (рубеж
41-46.

882. - С.291.

16., 1856. - Т.7. -
66.

1971. - С.111.

⁴¹ Глуховский П.В. Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. - М., 1908. - Т.2. - С.4; Андрищев О.М. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історико-філологічного відділення ВУАН. - К., 1928. - Кн. XX. - С.104; Коваленко В.П. Вказ. праця. - С.82.

⁴² Зайцев А.К. Черниговское княжество. - С.83.

⁴³ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.317.

⁴⁴ Там же. - Стб.311; Там же. - Т.9. - С.166; Мельничук А.А. Смоленська - чернігівська пам'ятка XII століття з мікрочасти Давнян і Дняпра // Історично-археологічний збірник. - Мінск. 1994. - №4. - С.151-157.

⁴⁵ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.509.

⁴⁶ Там же. - Стб.438.

⁴⁷ Там же. - Стб.444.

⁴⁸ Там же. - Стб.502.

⁴⁹ Там же. - Стб.502.

⁵⁰ Коваленко В.П. До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII-XIII ст.) // Археологія. - 1988. - №61. - С.5; Шинкаев Е.А., Мисюк В.В. Локалізація Ормизни і Ропеска - летописных центров Черниговской земли // Слов'янські Русь у науковій спадщині Д.Я.Самовласова. - Чернівці, 1993. - С.42-43.

⁵¹ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.502.

⁵² Там же. - Стб.508; Васюта О.О. Вказ. праця. С.32-33.

⁵³ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.509, 525-526.

⁵⁴ Там же. - Стб.513.

⁵⁵ Там же. - Стб.525, 602, 679.

⁵⁶ Там же. - Стб.525.

⁵⁷ Там же. - Стб.526.

⁵⁸ Там же. - Стб.599-600.

⁵⁹ Гурьянов В.Н., Шинкаев Е.А. "Внутреннее пограничье" Древней Руси: к постановке проблемы // Проблемы раннеслов'янської і давньоруської археології Посем'я. - Білогілля, 1994. - С.38.

⁶⁰ ПСРЛ. - Т.2. - Стб.772.

⁶¹ Там же. - Т.1. - Стб.419.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

...*Утверждаются: тайный советник Терещенко, действительные статские советники: Савельев, Махов и Шубин, статский советник Полянский* и в званні камер-юнкера Высочайшего Двора, коллежский советник фон-Дервиз - вновь; почетными попечителями: Терещенко - Глуховской гимназии, Савельев - Олонецкой гимназии, Махов - Вяземской Императора Александра III гимназии Смоленского земства, Шубин - Вятского Александровского реального училища, Полянский - Курской учительской семинарии, а фон-Дервиз - Рязанской гимназии, все шестеро согласно избранию, на три года из них фон-Дервиз, с оставлением его в придворном званні...

Журнал Министерства народного просвещения. - 1899. - Май.

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

КОНЧАКІВСЬКИЙ ШЛЯХ*

Однією з важливих складових наших знань про минулі часи є матеріали історичної географії, що дозволяють ширше і глибше уявити перебіг конкретних подій. Стосовно Лівобережної України, зокрема її північно-східного регіону Сіверщини, пізніше - Слобожанщини і Гетьманщини, то значну інформативну базу становлять давньоруські літописи, в першу чергу - Іпатіївський та Лаврентіївський. Вони дозволяють простежити основні торговельні шляхи, накреслити маршрути військових походів, несуть певну інформацію про заселення цих земель, назви міст, річок і гір.

Проте у міру віддаленості від центрів політичного і культурного життя кількість такої інформації зменшується. За Сеймом починалися прикордонні землі, де густина населення була меншою, а тогочасні поселення мали яскраво виражені оборонні ознаки. Це було порубіжжя. Літописи доносять лише поодинокі згадки про цю територію у XII ст. Тому, намагаючись з'ясувати те чи інше питання, дослідники звертаються до археологічних та етнографічних матеріалів, використовують більш пізні писемні джерела: козацькі літописи, листування іноземних дипломатів, різноманітні описи.

Таким чином факти, виявлені серед матеріалів іншого історичного періоду, можуть суттєво доповнити і підправити вже відомі дані з історії Київської Русі, а інколи і внести щось нове. Спираючись на ці факти, використовуючи метод ретроспективного моделювання, можна з високим ступенем достовірності підходити до вирішення складних питань вітчизняної історії. Це є особливо актуальним для з'ясування тих проблем, при вирішенні яких база інформаційних джерел XII-XIII ст. вважається майже вичерпаною.

У даному випадку маємо на увазі події кінця XII ст. і, зокрема, відомий похід сіверських полків весною 1185 р., описаний у "Слові о полку Ігоревім". Незважаючи на тривалі зусилля багатьох науковців, плідні здобутки і виникнення фактично нового напрямку гуманітарних досліджень, що умовно називають "Словознавством", ще залишається відкритою низка питань історико-географічного характеру. Це, зокрема, загальний напрямок маршруту та його деталізація, місце зустрічі з Всеволодом, перехід через Донець, локалізація Сальниці, Каяли і т.інш. Ситуація щодо вирішення цих питань ускладнена мінімальною кількістю наявної в "Слові" та літописах інформації географічного та топографічного характеру. Фактично лише розташування Новгород-Сіверського, Путивля та Трубчевська, тобто відправних точок маршруту, не підлягають сумніву. Все ж інше доводиться наносити на карту з більшим чи меншим рівнем впевненості.

*Стаття є продовженням та уточненням дослідження про Кончаківський шлях. Попередню публікацію див.: Звагельський В.Б. До питання щодо Кончаківського шляху // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Вип.8(19). - Харків, 1998. - С.24-35.

Анал
надійним
астроном
розбіжно

Скла
надійним
Тут думки
умовно з
Представ
існуючий
означення
Інші досл
його або
гребенем
Муравськ
гігантське
античних

Гідрс
вони з час
дозволяю
довжини

Прот
точками, я

Отже
містять н
пов'язана
наших зна

Після
частково
частити -
не було -
Активізац
спостеріг
(включаю
татарські

З ця
розвідувал
ці сторожа
його руху

Пере
проходи м
першу чер
відгалужен
називають
станції т
інструкції

БІЛЬСЬКИЙ В.Б.

дулі часи є
біше уявити.
зокрема її
канщини і
вільоруські
дозволяють
військових
назви міст,

ного життя
прикордонні
лення мали
си доносять
магаються
еологічних
ні джерела:
ітні описи.
сторичного
ані з історії
ці факти,
д з високим
их питань
их проблем,
вважається

ма, відомий
ві о полку
ців, північ
анітарних
лищається
е, зокрема,
зустрічі з
дні і т.інш.
о кількістю
графічного
Путівля та
ініву Все ж
ісвенності.

ський шлях.
ьного шляху
рентету ім.

Аналогічною є ситуація і з часовим режимом походу. Тут абсолютно надійним є лише один хронологічний репер - затемнення, визначене з астрономічною точністю. Навіть початок походу - 23 квітня, виходячи з розбіжностей у літописах, деякі дослідники піддають сумнівам.

Складною залишається справа і з Шеломянем, що міг би стати надійним орієнтиром у дослідженнях історико-географічних реалій "Слова". Тут думки вчених поділяються на два взаємовиключаючі напрямки, що умовно можна назвати метафоричним та реально-географічним. Представники першого взагалі не схильні сприймати Шеломянь як існуючий об'єкт, вважаючи його умовним символом, метафоричним означенням порубіжжя Руської землі: небокраю, латини, великої відстані. Інші дослідники, вважаючи Шеломянь тогочасною реальією, локалізують його або в м.Ізіум (гора Кременець), або, ототожнюючи з володільним гребенем басейнів Дніпра-Дону, - в районі південного відрізка пізнішого Муравського шляху. Нами висловлювалася думка, що Шеломянь - це гігантське Більське городище - залишки згадуваного Геродотом міста Гелон античних часів [1].

Гідроніми теж часто не можуть бути надійними орієнтирами, оскільки вони з часом зазнавали змін або взагалі зникли з уживання. Самі ж річки дозволяють варіювати припущеннями досить широко - відповідно до довжини русел.

Проте такі досить хисткі матеріали можуть бути надійними опорними точками, якщо їх використовувати в комплексі з іншими відомостями.

Отже надзвичайно важливим є залучення додаткових даних, що містять нову або невикористану інформацію. Вона може бути і не пов'язана з походом безпосередньо, але непрямо сприятиме поглибленню наших знань про події кінця XII ст.

Після ординської навали землі південної Русі зазнали занепаду і частково обезлюділи. Запустілою стала і Сіверщина, особливо її східна частина - Посейма-Подонцов'я. Проте тотального переселення жителів не було - про це свідчать численні археологічні та топонімічні матеріали. Активізація життя на цій території простежується вже з XIV ст. З XV ст. спостерігається підвищений інтерес московського уряду до цього району (включаючи і Подоння), адже саме цими землями рухалися на північ татарські збройні загони.

З цього часу починається активна організація прикордонно-розвідувальної служби, відомої в літературі як станично-сторожова. Саме ці сторожові роз'їзди, станиці були покликані виявляти ворога, напрямом його руху та своєчасно про це доповідати.

Пересуваючись на конях, сторожа контролювала сухопутні дороги, броди, проходи між річками, тобто усі численні місця, де могли пройти кримчаки. В першу чергу, звичайно, приділялася увага Муравському шляху та його відгалуженням. "Стоялі голови" (в тогочасних документах їх ще синонімічно називають "станичними головами") - щось на зразок пересувних застав, станиці та сторожові роз'їзди мали чітко дотримуватися спеціальних інструкцій, своєрідних детальних маршрутних листів - "розписів".

Матеріали щодо організації та діяльності сторожової служби були опрацьовані й опубліковані у 1846 р. істориком І.Беляєвим [2]. З того часу ця робота часто використовувалася дослідниками, оскільки більшу її частину складають власне документи, ретельно процитовані або надруковані повністю без купюр.

На відміну від більшості тогочасних аналогічних документів, яких взагалі відомо одиниці, розписи відрізняються надзвичайною точністю. Вони містять інформацію про шляхи, географічні орієнтири, відстані між сторожами з прив'язками їх до інших об'єктів, швидкість руху і тінш.

У праці І.Беляєва міститься карта-схема, але досить загального характеру, що охоплює чи не всю Східну Європу. Складність полягає у розшифровці і прив'язці назв географічних об'єктів, багато з яких нині не вживаються. Це тема окремого дослідження, хоча вже зараз зрозуміло, що картографування роз'їздів проліє світло на багато питань ранньої історії Слобожанщини і Гетьманщини.

Нижче зроблено спробу часткової локалізації Кончаківського шляху, що згадується тричі в описах роз'їздів путявльської і рильської стоялих голів. Характерно, що саме ці розписи були створені князем Михайлом Гюфякіним та дяком з Путявля Матвієм Ржевським, відомими своєю активною діяльністю щодо організації станичної служби, добре обізнаними з місцевими особливостями [3]. З метою вдосконалення системи розвідки і оповіщення вони особисто об'їхали у 1571 р. величезну територію від Путявля до пониззя Дону і склали детальні маршрути.

Наведемо відповідне місце тексту з розпису путявльської стоялій голови.

“И первой голове стояти под Муравским шляхом на реке на Мерле;

а розъезду от тоє головы быти на право до Кончаковского шляху динше;

а ехати к Кончаковскому шляху станице от головы стенью меж Орчика и Коломака к Лихачеву бояряку /.../

А на лево Мерла быти розъезду через Муравский шлях, да через Обишкинской шлях, да через Шебалинской шлях, да через Савинской шлях, да через Бирюцкой шлях до Солёных озер на Донец...” [2, с.20].

Отже, щодо цього розпису дій путявльської стоялої голови маємо:

1. Стояла голова знаходиться на Мерлі біля Муравського шляху, їй підпорядковані дві станиці (права і ліва) з визначеними роз'їздами-маршрутами.

2. Відстань руху (роз'їзду) правої станиці (тієї, що рухається на захід) від стоялої голови до Кончаківського шляху - один день. Рухатися вона має між р.Орчик та р.Коломак до Лихачова бояряку.

3. Лихачів бояряк знаходиться або безпосередньо на Кончаківському шляху, або поруч з ним.

4. Ліва станиця (та, що рухається на схід) прямує через Муравський шлях на південний схід до Солоних озер.

Спочатку зупинимось на загальних доложеннях. Напрямок руху “направо” і “наліво” визначається так само; як і нині - відповідно до течій річок. У даному випадку їхні основні русла цілому пролягають з півночі

на південь був Муравський захід, а рух станиць пі виявлено ж на увазі, по поворот на рух вперед

“Дни ж докуме для подола

Окрім фрагмента до верхів’ї вище Охти між Олешей верст є 70” верст є 70- добрая вер від Карпов: 17, 18, 21, 3 за день - 50

Місце тексту вип. проходить біля Богоду шляху, пов саме тут з Дніпра і Д початок з ті в районі м. станиць та та Санов. 5 визначено рухався Му - зручніше с

Непря Напрямок Обишкинст узгоджуєть

Лихач біля с. Лих

Таким пролягав на від Богоду результат с Богодухови цифра - до

на південь. Окрім цього, головною прив'язкою у XVI-XVII ст. у регіоні був Муравський шлях. Отже, у даній ситуації рух направо означає рух на захід, а рух наліво - на схід. Перевірки і зіставлення даних маршрутів різних станиць підтверджують, що було саме так. У цих документах нами не виявлено жодного відхилення від такої логічної закономірності. Треба мати на увазі, що покажчики "вправо" і "вліво" не слід розуміти буквально, як поворот на 90 градусів. Вони вказують загальні напрямки і визначають рух вперед - праворуч або попереду - з лівого боку.

"Днище" - це відстань, що долає вершник за світловий день. У цих же документах маємо низку топонімів із зазначенням часу, необхідного для подолання відстані між ними, інколи - навіть і кількості верст.

Окрім тієї інформації, що міститься в цитованих у цій статті фрагментах, наведемо ще приклади: відстані від верхів'їв Мжи-Коломака до верхів'їв Орелі - 2 дні, а до Путивля - 4 дні; між Пелом та Ворсклою вище Охтирки - півдня; між Пелом та Сеймом у районі Білопілья - день; між Олешенською та Обишкінською сторожами - "перезду полтора днища верст с 70"; також між Святогорською та Бахмутською - "полтора днища верст с 70-ть"; шлях у півдня "не великое верст с 20"; "перезд полднища добрая верст с тридцать"; від Карпова до верхів'їв Орелі - 3 дні "добрыє"; від Карпова до Дніпра біля впадіння Ворскли - 6 днів "большие" [2, с. 7, 8, 17, 18, 21, 32]. Нескладні розрахунки дадуть нам середню швидкість руху за день - 50-55 км.

Місце дислокації стоялої голови можемо визначити досить точно. З тексту випливає, що вона знаходилася на ділянці, де Муравський шлях проходить поруч з Мерлою. Такий відрізок є лише у верхній частині річки біля Богодухова - Сінного, нижче Мерла віддаляється від Муравського шляху, повертаючи на захід, а вище починаються вже її верхів'я. До речі, саме тут знаходився один з найбільш вузьких проходів між басейнами Дніпра і Дону. Верхів'я Мерли та Грайворона (басейн Дніпра) беруть початок з тієї ж височини-гребеня, що й бокові притоки Уди (басейн Дону) в районі м.Золочів. Тут неодноразово встановлювалися місця зустрічей станиць та сторож. Богодухів та Сінне були давно відомі як Дяків Острог та Санов. Зрозуміло, чому саме це місце біля верхньої частини Мерли визначено для стоялої голови. Тут легше всього було помітити ворога, що рухався Муравським шляхом, а знаходячись у центрі контрольованої території, - зручніше спостерігати за діями роз'їздів і отримувати від них інформацію.

Непрямою перевіркою може бути уточнення ситуації з лівим роз'їздом. Напрямок цього маршруту подано узагальнено: через Муравський шлях до Обишкінського шляху і далі на південний схід до Солопих озер, що цілком узгоджується з розташуванням відправної точки - стоялої голови на Мерлі.

Лихачів боярак - великий лісовий масив на березі Ворскли - нині біля с. Лихачівка Полтавської обл.

Таким чином, маємо наступне. Кончаківський шлях у цьому регіоні пролягав на відстані "днища" за 50-60 кілометрів на захід-північний захід від Богодухова та Сінного. Напрямок ми визначили децю умовно, тому і результат отримали в секторі між двох дуг, вершиною яких є точка між Богодуховим-Сінним. Різниця між більшою і меншою дугою - 10 км. Ця цифра - допуск на наші можливі погрішності у підрахунках відстані, на

деяку узагальненість при її визначенні у розписі ("днище") та на поправку місця розташування стоялої голови. Такий допуск необхідний, хоча і він є мінімальним, тому що можуть збігтися кілька крайніх величин: розташування стоялої голови на кілька кілометрів вище Сіного або нижче Богодухова; відстань, що додали вершники за день, переправляючись через Ворсклу, теж може відхилитися від середньої на 5-10 км; саме "днище" може бути "не великое" або "доброе". При збіту цих показників (що в принципі можливо) отримуємо в сумі близько 15 км. Такі погрешності при локалізації, наприклад, міст неприпустимі, але тут ми маємо справу зі шляхом і нам важливо визначити його напрямок.

Отже виходить, що Кончаківський шлях проходив тут неподалік Ворскли, приблизно на лінії Котельва, Охтирка, Тростянець.

Тепер щодо руху станиці до цієї місцевості. Проїзд степом, тобто суходолом-межиріччям Орчик - Коломак, питань не викликає. Зрозуміла і логіка саме такого маршруту, а не більш короткого, як здавалося б на перший погляд, - між Коломаком та Мерлою. Саме при впадінні останньої у Ворсклу і знаходився Лихачів боярак - великий лісовий масив. Автори цього розпису, в цьому ми ще раз переконуємося, були обізнаними і досвідченими людьми. Такий гак у 20-40 км для відхилення на південний схід був виправданим - він дозволяв зайвий раз перетнути найбільш вузький прохід басейнів Дніпра і Дону. Це широковідомий рів між верхів'ями Коломака і Мжи, описаний у "Книзі Большому Чертежу". Тут був єдиний прохід в цьому регіоні, яким можна було рухатися з півдня на північ: "...меж Мжа й Коломака на Муравсков дороге рву версты є 3, а ров в ширину сажени є полторы, а в глубину сажень, а инде и больше. А по сторонам того рву обонга нельзя: пришли леса и болота" [4].

Нині поруч розташоване с.Валки, старі назви - урочище Валки, Можський острожок (з 1645 р. - Валківський острожок), відомі з XVI ст. Взагалі ж і Можський рів (Перекопський вал), і назва річки Мжа (Межа) фіксують історичну ситуацію значно давнішу, можливо киеворуської, навіть скіфської епохи. Цей район на думку Б.А.Шрамка, був округою вже згаданого Більського городища - м.Гелон. Згідно його досліджень ще в античні часи тут було два шляхи: від сучасного м.Богодухів до сучасного с.Лихачівка та від порубіжного Можського рову до Полтави [5]. Зрозуміло, що можливість руху цими шляхами залишалася і пізніше. Існують дороги там і зараз. Однак думається, що станиця перетинала степ і виходила до Коломака десь у районі сучасного м.Чутов. Про те, що очевидно саме тут з давніх часів пролягав шлях у напрямку з південного сходу на північний захід свідчить висока концентрація дромонімів, в тому числі і таких, що прямо вказують на колишню наявність в цій місцевості бродів-лазів через Коломак: Лозоватка, Лисича, Лисовщина, Сжороходово, Сторожове.

Далі станиця, "перелізиши" Коломак, просто степом рухалася на Лихачів до броду через Ворсклу. По-перше, для самого станичного роз'їзду було зручніше вийти на правий берег Ворскли саме тут, через Лихачівський брід. По-друге, цей брід теж мав підлягати контролю як вірогідне місце проходження татар. Те, що останніх слід було чекати у цьому місці, і впливає з наведених розрахунків. Саме тут, у районі сучасного м.Олішні біля Лихачова боярака, і пролягав Кончаківський шлях.

Тепер розписі рил

"Толо
А пер
два дніца
а стої
на Вя

Карпо
Карпов остр
від Карпов
складає 2 д
карту дві ду
сторожевиц
Кончаківськ
Лебедина.

Як бачи
трьох точок
підтверджує
станиці пов
залишалося
(наприклад,
ситуація і ло

виходити на інший бік Пела, що було б невинуватим для Карпової сторожі - то була зона контролю ближніх путивльської і рильської сторож. Та й шляхи, як правило, обминали великі річки. Нижче (на південний схід) - схожа ситуація, та й поруч проходив Муравський шлях зі своїми відгалуженнями, що разом охоплювали все лівобережжя Ворскли.

Таким чином, ми отримали дві точки, через які проходив Кончаківський шлях: першу - в районі сучасного м.Опішня біля верхів'я р.Гонтва і другу в районі Охтирки-Лебедина. Обидві точки знаходяться майже поруч, але і ці матеріали дозволяють дійти деяких висновків.

Кончаківський шлях на цій ділянці пролягав майже паралельно Лосицький дорозі, але по другому, лівому берегу Ворскли, очевидно там, де і зараз проходить кілька другорядних доріг.

Відривок, що ми нанесли, звичайно є лише частиною великого шляху. Вельми вірогідно, що Кончаківський шлях був західним відгалуженням пізнішого Муравського шляху. В такому випадку відхилився він від останнього в районі суч. Чутова, тягнувся на Лихачів брід і прямував далі на захід до Піщаного броду і до виходу у Поле в районі суч. м.Білолілля [6]. Такий маневр у XII ст. був необхідним, оскільки він дозволяв обходити потужну лінійно-поворквинських укріплень, центром яких був археологічний комплекс біля суч. с.Журавне під Охтиркою. Невинадково Ігор Святославич кілька разів ходив проля половців саме в цей район - це була найбільш небезпечна територія сіверського кордону [7].

Про можливість просування татар саме через межиріччя Пела - Ворскли у XVI ст. свідчить те, що тут "меж Пела й Ворскла в проходех" курсували путивльські роз'їзди з наказом "беречи им тоє гряды которая меж Пела й Ворскла полднице" [2, с.8]. Також у жовтні 1572 р. було видано наказ-інструкцію "росписъ из которых украинных городов станицам поле жечи". Йшлося про підпалювання суходолів на величезних відстанях - від Дніпра по межиріччя притоків до верхнього відрізка Сейму. Тут читаємо: "поле жечи /.../ от Днипра от усть Пела по Днепру до усть Ворскла и до верховья и до Муравского шляху..." [2, с.23].

Тепер щодо назви. Її походження, дуже вірогідно, пов'язане з відомим ханом Кончаком Отраковичем - найбільш активним і досвідченим половецьким полководцем, одним з грізних ворогів Русі XII ст.

З письмових матеріалів відоме ім'я ще одного Кончака (Кунчека) - нападка золотоординських ханів. Життя його було пов'язане з походами на Правобережжя його старшого брата - відомого хана Телебути і майже не знайшло відображення у джерелах. Майже виключено, щоб його ім'я відбилосся в топоніміці східної околиці Лівобережжя.

На завершення треба сказати: згадка про Кончаківський шлях є цінним свідченням, що дивом збереглося у пам'яті народній впродовж чотирьох віків - з XII по XVI ст. Носіями цієї пам'яті були нащадки давніх сіверян-русичів, які, криючись у лісах подалі від політичних та адміністративних центрів, пережили часи ординського лихоліття (можливо, це були відомі з джерел XV-XVI ст. севруки-сіверуки). Добре обізнаними з місцевими особливостями були, звичайно, і жителі розташованих поруч міст Лосичі, Ніпач, Олышана, Городище, згадуваних ще у XIV ст.

Тільки населення документів писемі маі особливос матеріалам

Зі збір назви забу на південн

Таким словоспол функціону документа Кончаківсь (Путивль - іхня прикл та отриман об'єкти, че

1. Істор полку Ігореві

2. Бела Московского обшество ист (у тексті в дуа 3. Зага -С.373.

4. Книга

5. Ппра

6. Зага

МЕМВІІІ-ІХ -

7. Дини

-1998. -№6. -

для Карпової
ської сторож.
(на південний
шлях зі своїми
Ворскли.

Кончаківський
онтва і другу в
кс поруч, але і

е паралельно
очевидно там,

еликого шляху.
ідгалуженням
шляху він від
прямував далі
Білопілля [6].
одпти поужу
чний комплекс
релавич кілька
ш небезпечна

иріччя Пела -
а в проходех"
ряди которая
р. було видано
таницам поле
відстанях - від
Тут читаємо:
Ворскла и до

ване з відомим
досвідченим
II ст.

ка (Кутчека) -
не з походами
бути і майже
щоб його ім'я

шлях є цінним
овж чотирьох
вних сіверян-
ністрагивних
е були відомі з
з місцевими
ч міст Лосичі,

Тільки особистими контактами авторів розписів з цим місцевим населенням і слід пояснювати підвищену точність і інформативність документів. Пояснює це і наявність великої кількості назв переданих на письмі майже без помилок, орфографічно правильно, які відбивають особливості топоніміки цього регіону, що помітно при порівнянні з іншими матеріалами тих часів, наприклад, з "Книгою Большому Чертежу".

Зі збільшенням кількості і потужності переселенських хвиль старі назви забувалися. До того ж і самі роз'їзди невловзі було перенесено далі на південний схід до Кальміуської дороги.

Таким чином, розписи 1571 р. фіксують останній етап як використання словосполучення Кончаківський шлях, так і, очевидно, активного функціонування самої дороги. Унікальність цього словосполучення у документах не є свідченням рідкісного вживання, навпаки, назва Кончаківського шляху була широковідомою принаймні в цьому районі (Путівль - Муравський шлях). Сам характер цих розписів - інструкцій, їхня прикладна функція передбачали однозначно точне розуміння змісту та отримання конкретних уявлень про реальні географічні і топографічні об'єкти, через які пролягали маршрути роз'їздів.

1. Історіографію цього питання див.: *Звагельський В.В.* Шеломянь у "Слові о полку Ігоревім" // Київська старовина. - 1999. - №2. - С.3-10.

2. *Баллаев Н.* О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтение в Императорском обществе истории и древностей Российских. - М., 1846. - №4. - С.1-60. Источники - С.1-86 (у тексті в дужках зазначені сторінки "Источников").

3. *Звагельський В.В.* Ржевський Матвій Іванович // Сумщина в іменах. - Суми, 2003. - С.373.

4. Книга Большому Чертежу. - М.-Л., 1950. - С.64.

5. *Шрамко Е.А.* Бельское городище скифской эпохи (гора Гелон). - К., 1987. - С.23-23.

6. *Звагельський В.В.* Піпаний брід на Верхній Сулі // Сумська старовина. - 2001. - №8-VIII-IX. - С.144-148.

7. *Вінже.* Про географію походів Ігоря Сіверського у Степ // Сіверянської літопис. - 1998. - №6. - С.114-120.

ДО СТАНОВЛЕННЯ СЕРБЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

Сербія та Україна протягом усієї своєї історії належали до православного світу, хоча зустрічались непоодинокі спроби інших народів нав'язати їм іншу модель цивілізаційного розвитку. Належність обох країн до православної цивілізації та слов'янського світу зумовила досить значні взаємовпливи в різних сферах суспільного і духовного буття. В історичній літературі неодноразово наголошувалось на впливі української культури ХVІІІ ст. на розвиток сербського національного відродження, яке стало першим кроком у національно-визвольному русі сербів за незалежність від Османської імперії¹. Однак питання становлення сербсько-українських відносин не було всебічно досліджено в історичній літературі. До цієї теми в своїх працях звертались А.Бажова, В.Павлюченко, Н.Полов, О.Посунько². Вказані вище автори приділяли увагу розвитку сербсько-українських відносин лише з початком сербської колонізації Півдня України середини ХVІІІ ст. Але наявні документи Центрального державного історичного архіву в м.Київ переконують, що існує достатня джерельна база для вивчення сербсько-українських зв'язків першої половини ХVІІІ ст. Отже, автор ставить собі за мету дослідження діяльності перших вихідців із сербських земель в Україні першої половини ХVІІІ ст.

З 1456 по 1459 рр. серби вели запеклу боротьбу за збереження залишків власної державності, але зазнали остаточної поразки від турків-османів³. Наступ Османської імперії на Сербію та Боснію викликав значну еміграцію південних слов'ян, у тому числі й сербів, до сусідніх держав. Хвиля еміграції слов'ян у ХV ст. досягла Східної Європи, переселялись не лише представники вищого духовництва та аристократії, а й багато простих людей, особливо міщан. Хоча головним напрямком переселення сербів та інших слов'янських народів Балканського півострова залишались слов'янські області - Далмація, Хорватія і землі Угорського королівства, розташовані на лівому березі Дунаю та течії Тиси. Внаслідок цієї еміграції південні райони Угорського королівства, знелюднені набігами турків, почали заселятись сербами. Але після битви при Мохачі у 1526 р. і подальших турецьких походів до складу Османської імперії увійшла вся центральна частина угорських володінь, в тому числі Срем, Бачка та Банат, де вже тоді значну частину населення склали серби⁴. Єдиний шлях порятунку від турків-османів серби вбачали у переселенні до сусідніх країн. Найбільші падії у цьому воєні поклали на Австрію.

З кінця ХVІІ ст. на Балканах виникли сприятливі умови для переселення сербів до Австрії. Вони були пов'язані з послабленням позицій Османської імперії в Південно-Східній Європі. Протягом 1686-1687 рр. австрійські війська зайняли всю Угорщину, Трансильванію та Славонію. У вересні 1688 р. австрійські війська звільнили Белград, але вже восени 1690 р. турецькі війська зайняли всю Північну Сербію⁵. Саме тоді австрійський імператор Леопольд І звернувся до сербського народу з пропозицією переселитися на звільнені від турків угорські землі. Очолив

цей процес
осені та зи
Сербський
привілей. І
переселен
поселень
назву "сер
новому кор
Території с
Військові І

Але пр
постійно п
в період пр
царського
поселень
внаслідок
ст., припи
- охорону
уряд, шука
передати
ландміліці
або пересе

Але д
через утис
О.Пипчев
чині капіт
віроповіді
запропоно
за пересел
посильова
сербських
до російсь
російськог
погляди на
Петро І на
Герцегови
ворога бу
Православ
звільнити.
власних пр
сілами і ро
і воєнності
своїй може
більше пр
стару їхн
послання Р
слов'ян. Се
православ

ДМИТРСЬ В.

ЗВ'ЯЗКІВ

алежали до
нших народів
ть обох країн
осить значні
В історичній
ської культури
ни, яке стало
незалежність
-українських
До цієї теми
О.Посунько².
українських
ни середини
історичного
на база для
VIII ст. Отже,
к вихідців із

збереження
ки від турків-
ликав значну
ніх держав.
еселились не
гато простих
лення сербів
залишались
королівства,
цієї еміграції
тами турків,
і у 1526 р. і
увійшла вся
чка та Банат,
динний шлях
східних країн.

і умови для
ням позицій
1686-1687 рр.
та Славонію.
е вже восени
³. Саме тоді
ого народу з
емлі. Очолив

цей процес сербський патріарх Арсеній Чорноєвич⁴. Він вивів протягом осені та зими 1690 р. у Габсбурзькі володіння близько 60-70 тис. чоловік⁵. Сербським переселенцям в Австрії імператор Леопольд надав ряд привілеїв. Ці привілеї, затверджені 21 серпня 1690 р., передбачали налання переселенцям земельних угідь, створення на цих землях військових поселень (ландміліції) з внутрішньою автономією⁶. Поселенці отримали назву "сербі-граничари". Вони стали основною складовою військ на новому кордоні з Туреччиною вздовж річок Сава, Дунай, Тиса і Моріш. Території отримали назву Потисько-Помориська і Посавсько-Полудунайська Військові Границі⁷.

Але привілеї, якими серби користувалися в межах Австрійської імперії, постійно порушувалися австрійською владою. Особливо тиск посилювався в період правління Марії-Терезії. Це було не лише пов'язано з політикою цісарського двору, але й з тим, що у 40-50-х рр. XVIII ст. територія сербських поселень опинилась далеко від кордону з Туреччиною, тобто серби, внаслідок звільнення угорських земель від турків у першій половині XVIII ст., припинили виконувати безпосередньо покладений на них обов'язок - охорону австрійсько-турецького кордону⁸. В свою чергу австрійський уряд, шукаючи підтримки серед угорських магнатів, погодився в 1747 р. передати землі по Тисі й Морошу угорцям, скасувавши сербську ландміліцію. Сербам було запропоновано прийняти угорське підданство або переселитись в прикордоння⁹.

Але для більшості сербів залишитись в Угорщині було неможливо через утиски місцевих магнатів та значний вплив католицької церкви. О.Пиншевич писав, що в Угорщині сербські офіцери могли отримати лише чин капітана, подальше просування по службі вимагало зміни віросповідання¹⁰. Тому частина сербів не погодилась на умови запропоновані Віденським двором. Серед сербських офіцерів ширився рух за переселення в єдиновірну Росію. Прагнення переселитись до Росії посилювалось і тим, що протягом першої половини XVIII ст. декілька сербських родин з Австрії, Туреччини та Далмації вже перейшли на службу до російського царя. Це було пов'язано, головним чином, з політикою російського самодержавства, яке ще на початку XVIII ст. звертало свої погляди на південнослов'янські землі. Під час Прутського походу 1711 р. Петро I надіслав послання до всіх християн Сербії, Славонії, Боснії та Герцеговини. В грамоті від 10 березня 1711 р. зазначалось, що "проти ворога бусурмана з військом та зброєю входимо, пригнічених Православних Християн, якщо Бог допустить, від поганського гніту звільнити... власною персоною виступаємо... Пристойно є вам наслідуючи власних предків... воювати за Віру та вітчизну, за честь і славу, за свободу і вольність нашу та нащадків наших і, якщо будемо спільно кожний по своїй можливості працювати і за Віру воювати, то ім'я Христове це більше прославиться, а поганина Магомета нащадки будуть вигнанні в стару їхню вітчизну, в піски та степи Аравійські"¹¹. Таким чином, у цьому посланні Росія виступала в ролі заступниці християнської віри південних слов'ян. Саме в цей період і склався остаточно образ Росії як покровительки православних народів Балканського півострова. Хоча насправді, за

закликами до спільної боротьби стояли прагматичні зовнішньополітичні інтереси Росії. Так, за словами історика П.Ровинського, царський уряд не ставив собі завдання звільнити слов'ян від турецького панування чи полегшити їхню долю, а перш за все використовував це як привід для досягнення власної мети¹⁴.

Після Прутського походу, який не виправдав сподівань християнського населення європейських провінцій Туреччини, частина сербів з Чорногорії висловила заперечення до Росії. Командувач військовими діями 1711-1712 рр. у Чорногорії Михайло Милорадович, за походженням серб з Герцеговини, отримав від царського уряду запрошення переселитись до Росії. Але він переселився не сам. Разом з ним прибуло декілька сербських офіцерів і 148 рядових, теж - "з сербів"¹⁵. Доля родини Милорадовичів безпосередньо пов'язана з історією України. Слідом за Михайлом до Росії прибули його брати Гаврило та Олександр¹⁶. Перші роки перебування в Україні М.Милорадовича були досить складними. Цар вирішив призначити його полковником Гадяцького полку Війська Запорізького, замість колишнього полковника Івана Черниша, який отримав нову посаду - генерального судді Війська Запорізького. Але Черниш, користуючись родинними стосунками з гетьманом Іваном Скоропадським, не поспішав залишати посаду. Він розпочав проти Милорадовича справжню "канцелярську" війну. Черниш відстоював своє право на володіння різними маєтками на землях Гадяцького полку¹⁷. Ситуація ускладнювалася тим, що з 12 сотень Гадяцького полку 10 належали безпосередньо "гетьманській булаві" і розпоряджатися ними та їхнім майном, яке було у Черниша по лінії родинних стосунків з гетьманом, Милорадович не мав права. Але він погодився на дві вільні сотні, Комишанську та Рашевську, які мали бути в його повному розпорядженні. Черниш, маючи підтримку гетьмана, не погоджувався на такі умови. Він прагнув залишити за собою ще Комишанську сотню¹⁸. В суперечку між Чернишом та Милорадовичем втрутився Іван Скоропадський, підтримавши першого. Восени 1715 р. з'явився гетьманський універсал, який забороняв мешканцям Комишанської сотні "під страхом немилосердного покарання слухати когось іншого, крім колишнього свого полковника, Черниша". Під час проголошення універсалу підданий, за наказом гетьмана, публічно образив Милорадовича, називаючи його "пройдисвітам, циганом та неробою", особливо підкреслюючи, що новий полковник - "зрадник: вже він, Милорадович, зрадив одному, і Государю зрадить; може, він за море відправити... чи за кордон вивести та заморастити"¹⁹. Універсал Скоропадського безумовно мав на меті повну дискредитацію М.Милорадовича. Неприйняття козацькою старшиною вихідців із Сербії зумовлювалось, головним чином, прагненням зберегти власні маєтності та привілеї. Зрозуміло, що в цьому аспекті Милорадович дійсно був небезпечним для Черниша та його оточення. Становище, в якому опинився Милорадович, ускладнилося. Стольник Федір Протасєв у листі до графа Головкина від 24 грудня 1716 р. зазначав, що Милорадович "крім козаків, нікого ні за яку провину карати, чи кудись послати, ніякого робітника до справи залучити; якщо щось йому потрібно, всі працюють у нього за наймом; також від сотників він полку свого поваги не має"²⁰.

Суперечки до 1718 р. відмовити генеральній в'язниці Милорадовича рити канонувати відновлен

Після полку буд Колегії ін Гаврило М родині М про напад чверті XV того період маєтності Також окр теж мала 20-30-х рр

Пода російськв дівденнос гусарсько заселяли басейни ландміліц піхота) по

Відто кінних... полковник перебува Ппанував вихідців з брала учас почалося І Албанськ гусарсько хто вступі відповідн привілеї Офіцери, полковни полків по полки пер гусарськ сформува

ньополітичні
ський уряд не
анування чи
к привід для

сподівань
ни, частина
Командувач
орядович, за
запрошення
ним прибуло
Доля родини
ни. Слідом за
ндр¹⁹. Перші
адними. Цар
Війська
отримав
Але Черниш,
ропадський,
лорадовича
ое право на
²⁰. Ситуація
0 належали
ми та їхнім
з гетьманом,
ільні сотні,
орядженні.
і умови. Він
перечку між
опадський,
йтуніверсал,
ід страхом
инього свого
ніддячий, за
ваючи його
ни, що новий
і *Государю*
ивести та
а меті повну
старшиною
ням зберегти
лорадович
тановище, в
р Протасьєв
лорадович
ати, ніякого
і працюють
ги не має²⁰.

Суперечка між Милорадовичем та генеральним суддею Чернишом тривала до 1718 р. Під тиском столичних урядовців Черниш був змушений відмовитись від керівництва Галяцького полку і займати лише посаду генерального судді²¹. Але у 1723 р. Милорадович був відправлений до в'язниці за зв'язки з гетьманом Полуботком. Джерела свідчать, що Милорадович разом з 5000 козаків потрапив до Ладого, куди їх вислали рити канали. Його маєтності були конфісковані. У 1725 р., після коронування Катерини I, Милорадович разом з козаками був звільнений і відновлений у своїх правах.

Після смерті М.Милорадовича у 1726 р. полковником Галяцького полку було призначено його брата Гаврила. Але за наказом Петра II та Колегії іноземних справ гетьману Данилу Апостолю від 29 липня 1729 р. Гаврило Милорадович був усунутий від посади за зловживання²². Крім родини Милорадовичів, про яку збереглося чимало відомостей, особливо про нащадків Михайла²³, про інших сербів, які приїхали в Україну в першій чверті XVIII ст., інформації надзвичайно мало. Серед архівних документів того періоду є відомості про сербських графів Владиславичів, які мали маєтності в селі Мартинівка Івангородської сотні Ніжинського полку²⁴. Також окремі документи свідчать, що старшинська родина Требинських теж мала сербське походження. Ймовірно вони переселились в Україну у 20-30-х рр. XVIII ст.²⁵

Подальша доля сербів в Україні безпосередньо пов'язана зі створенням російським урядом гусарських полків. Уряд Петра I вважав вихідців з південнослов'янських земель найкращими кандидатами для служби в гусарському війську. Це було пов'язано з тим, що з австрійських сербів, які заселяли порубіжні з турецькими володіннями на Балканах райони - басейни Дунаю, Сави, Драви, Тиси та Муреша - було створено ландміліцію, організовану в гусарські та пандурські (легка нерегулярна піхота) полки²⁶.

Відповідно до указу Петра I від 1723 р. передбачалось зібрати *"гусар кінних... та організувати їх полками, до цих полків призначити полковників та ротмістрів з сербів та волохів з тих, які зараз в службі перебувають, а також до того додатково виписати добрих"*²⁷. Планувалось організувати чотири полки по 1,5 тис. чоловік, приймаючи вихідців з-за кордону. Ймовірно на основі згаданої Сербської хоругви, яка брала участь у Прутському поході під командуванням серба Івана Албанеза, почалось створення Сербського гусарського полку. 13 грудня 1723 р. І.Албанез отримав царський указ про формування на території України гусарського полку з сербів²⁸. В указі чітко визначались умови служби: тим, хто вступає до полку, буде видаватися жалування, а також порції і рації відповідно до розмірів, які отримували на службі в Австрії. Гарантувались привілеї та передбачалось надання земель тим, хто прибуде з сім'ями. Офіцери, які приведуть на службу в Росію цілий полк, отримували звання полковника. Фінансова сторона організації та забезпечення гусарських полків покладались на Малоросійську колегію. В свою чергу гусарські полки перебували у віданні Военної колегії²⁹. Але бажаючих служити в гусарських полках виявилось небагато. Тому в 1724 р. вирішено було сформувати один гусарський полк під командування Албанеза.

Передбачалось розмістити його на Україні недалеко від великоросійської території⁵⁰. На службу в Сербський гусарський полк Кисла разом з майором Іваном Албанезом прибули ще два капітани, два вахмістри і чотирнадцять рядових гусар-сербів. Усі були вихідцями з Австрійської імперії, де служили в кінних гусарських полках. Але матеріальне становище прибульців було вкрай скрутним. Кіївський губернатор ІІІ Трубецькой повідомляв, що деякі рядові серби не мали навіть коней⁵¹. Звичайно, що така кількість сербів була недостатньою для організації гусарського полку, тому Албанез був змушений повернутися в Австрію для вербування сербського контингенту⁵².

Лише у 1727 р. було затверджено штат Сербського гусарського полку. Він мав складатися з полковника, підполковника, майора. В полку було десять капітанів, поручиків і прапорщиків. Крім того, передбачалося 20 вахмістрів, 40 кашралів і 1500 рядових⁵³. Але Сербський гусарський полк протягом свого існування так і не мав складу, встановленого штатом. У 1726 р. він налічував чотири роти загальною кількістю 315 чоловік: чотири капітана, три прапорщика, п'ять вахмістрів, три квартирмейстера, два ротних писаря і 280 рядових⁵⁴. У 1728 р. в полку було 353 чоловіка⁵⁵, а 1729 р. - 474⁵⁶. У січні 1738 р. в Сербському гусарському полку було вісім рот, а в них - 621 чоловік⁵⁷, в 1741 р. - 965 чоловік⁵⁸.

Найбільша проблема, з якою зіткнулось російське військове командування під час формування Сербського гусарського полку, полягала у недостатній кількості сербських вихідців. Саме тому в 1728 р. було вирішено *"Сербський полк утримувати у кількості 600 чоловік, і для доповнення до сербів зі Слобідських полків молодих козаків набирати"*. У 1729 р. полк був поселений в район між Тором та Українською лінією⁵⁹.

У 1733 р. кількість гусар-сербів знизилась до 197 чоловік всі були рядовими. Тому знову було прийнято рішення про набір до полку вихідців із сербських земель, а у випадку недостатньої їх кількості дозволялось *"...набирати з Малоросійських козаків, котрі в службу самі побажають"*. У липні 1738 р. капітан полку Іван Божич був направлений до Австрії для вербування *"тамтепних людей"*. В результаті поїздки він привів на Україну 96 чоловік⁶⁰. У жовтні цього ж року з *"цесарської служби"* прибув капітан Дмитрашко Антонович і привів з собою 14 рядових, але повідомив, що польські власті затримали ще 16 чоловік, які йшли на службу⁶¹. Командир полку майор І.Стоянов доповідав, що він сподівається за допомогою *"порочних повірених"*, посланих в *"Сербські країни"*, *"...через пізроку декілька сотень добрих гусарів зібрати"*. Однак для більш успішного комплектування полку Стоянов рекомендував *"хоча б до двохсот чоловік з місцевих Малоросів до тієї служби з козаків набирати"*. Він також запропонував приймати на службу не лише сербських офіцерів, а також угорців, трансільванців, волохів; у 1737 р. було дозволено приймати в гусарські полки *"волохів добрих, скільки можливо"*⁶².

Важливо також з'ясувати соціальний склад гусарів. Указ від 1723 р. про розмір жалування для гусар в Росії дає підстави стверджувати, що до полку приймали людей, обізнаних у військовій справі. Але це правило поширювалося лише на офіцерський корпус. Архівні дані свідчать, що серед рядових гусар були вихідці з третього стану, які шукали визволення від

турецької різних привілейо полків А Венеціанс Антон С

Відно пов'язані Сербські козаками Кримськ Хотинськ гусарськ втекло, і :

Досл сербськот старі гус сербський на було н більшіст самого по нагадува ністолет доставал та порці дивлячис укомплек

Серб критични Австрії.

Пере інтереса займалс військов між двом господар

⁵⁰ Двоо Матице срп ⁵¹ Бажк - С.124-137 ст. // УДЖ. - Запоріжжя, - Июнь. - Т.

⁵² Исто

⁵³ Там

⁵⁴ Там

⁵⁵ Там

⁵⁶ Поп

1870. - Т.ІІІ.

⁵⁷ Исто

коросійської
ом з майором
отирнадцять
і, де служили
бульців було
жив, що деякі
ькість сербів
Албанез був
сербського

ського полку.
В полку було
бачалося 20
рський полк
о штатом. У
ловік: чотири
ейстера, два
чоловіка⁴⁵, а
ку було вісім

е військо
ьку, полягала
уло вирішено
повнення до
1729 р. полк

вік всі буди
ьку вихідців
дозволялось
обжають".
Австрії для
ів на Україну
ибув капітан
відомив, що
⁴⁶. Командир
допомогою
ерез півроку
т успішного
сот чоловік
Він також
ерів, а також
приймати в

з від 1723 р.
увати, що до
це правило
агь, що серед
вонення від

турецького та австрійського панування. У полку служили представники різних груп міського населення⁴¹. Офіцерський склад комплектувався з привілейованих верств населення, головним чином з офіцерів гусарських полків Австрії, а також офіцерів-слов'ян, які раніше служили у Венеціанській республіці. Так, в полку служили три брати - Іван, Семен і Антон Стратиновичі, які називали себе князями⁴⁴.

Відносини між сербами-гусарами та українським населенням були пов'язані, головним чином, зі спільними військовими кампаніями. Сербський гусарський полк у складі російської армії разом з українськими козаками брав участь у Низовому поході та експедиції у Г'єлян 1730 р.⁴⁵, Кримському поході 1736 р.⁴⁶, в боях під Перекопом і Бахчисарасем⁴⁷, Хотинському поході 1739 р.⁴⁸ Особливо невдалою для Сербського гусарського полку була Перська кампанія 1730 р., під час якої 179 чоловік втекло, і лише 280 залишилось. Доля майора Албанеза невідома⁴⁹.

Дослідник історії сербських поселень Н.Попов так оцінює організацію сербського гусарського полку в Україні: *"В Росії з давнього часу стояли старі гусарські полки і утримувались при армії польовими з назвами: сербський, угорський, молдавський та грузинський, і хоча в кожному з них було по декілька чоловік з тієї нації, від імені якої вони називались, але більшість рядових складалась з людей різного племені. Так як ці полки з самого початку утримувались на особливому і дивному штаті, то більше нагадували нерегулярне військо. У них все було власне: кінь, карабін, пістолети, шабля, мундир та кінський прибор; все це вони купували та доставали самі... За це все вони отримували крім жалування ще раціонні та порціонні гроші, які казна не витрачала на жодний полк. Однак не дивлячись на такі витрати, ці гусарські полки ніколи не були укомплектовані, і уряд вже давно зазнавав збитків від них"*⁵⁰.

Сербсько-українські відносини на початку XVIII ст. зумовлювались критичним станом, у якому опинились серби під владою Туреччини та Австрії.

Переселення сербів в Україну відповідало зовнішньополітичним інтересам російського самодержавства, саме тому перші сербські вихідці займались переважно військовими та адміністративними справами. Саме військова діяльність сприяла становленню різноманітних форм взаємодії між двома народами. Перспективним напрямком дослідження є вивчення господарської та культурної діяльності сербів в Україні у XVIII ст.

⁴¹ Динко Давидов. О Украинско српским уметничким везама у XVIII веку // Зборник Матице српске за ликовне уметности. - Нови Сад. - 4. - С.211-235.

⁴² Баждовић А. Из Југославинских земель - з Росије // Вопросы истории. - 1977. - №2. - С.124-137; Поповичић В. Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // УІЖ. - 1981. - №2. - С.101-108; Посунько О. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. - Загорижжя, 1998. - 102 с.; Попов Н. Военные поселения сербов // Вестник Европы. - 1870. - Июнь. - Т.III. - С.588-605.

⁴³ История Югославии: В 2-х т. - М., 1963. - Т.1. - С.116.

⁴⁴ Там само. - С.118.

⁴⁵ Там само. - С.208-211.

⁴⁶ Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. - 1870. - Т.III. - С.588.

⁴⁷ История Югославии. - С.212.

- ⁸ Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. - 1870. - Т. III. - С. 589.
- ⁹ История Югославии. - С. 263.
- ¹⁰ Павлюченко В. Вказ. праця. - С. 102.
- ¹¹ Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. - 1870. - Т. III. - С. 595.
- ¹² Примечание Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина. - 1884. - Т. 8. - С. 113.
- ¹³ Бодянский О. Предисловие. - Дело Гадяцкого полковника, Михаила Милорадовича с Генеральным судью Чернышем, 1716 года // Чтения Московского Императорского общества истории и древностей российских. - 1870. - № 3. - С. 26.
- ¹⁴ Ровинский П. Россия и Славяне Балканского полуострова // Древняя и новая Россия. - 1878. - Т. 1. - № 2. - С. 155.
- ¹⁵ Бегов Е. Результаты войн России с Турцией. XVIII век. Статья вторая. // там же. - 1877. - № 7. - С. 187.
- ¹⁶ Центральный державный исторический архив Украины (далі ЦДАУ). - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 6477. - Арк. 1-6.
- ¹⁷ Там само. - Од. 36. 115. - Арк. 1-8.
- ¹⁸ Там само. - Арк. 34.
- ¹⁹ Бодянский О. Предисловие. - Дело Гадяцкого полковника, Михаила Милорадовича с Генеральным судью Чернышем, 1716 года // Чтения Московского Императорского общества истории и древностей российских. - 1870. - № 3. - С. 33.
- ²⁰ Там само. - С. 38.
- ²¹ Там само. - С. 39.
- ²² ЦДАУ. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 2505. - Арк. 1-4.
- ²³ Биографические очерки замечательных Милорадовичей Григория Милорадовича. - Чернигов, 1857.
- ²⁴ ЦДАУ. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 3200. - Арк. 1-2.
- ²⁵ Там само. - Оп. 1. - Оп. 36. 94. 16. - Арк. 2 зв.
- ²⁶ Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. - 1870. - Т. III. - Кн. 6. - С. 590.
- ²⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - М., 1830. - Т. 7. - № 4138. - С. 408.
- ²⁸ ЦДАУ. - Ф. 59. - Спр. 89. - Арк. 1-2.
- ²⁹ Там само. - Ф. 59. - Спр. 76. - Арк. 11.
- ³⁰ Там само. - Ф. 59. - Спр. 76. - Арк. 3-4.
- ³¹ Там само. - Ф. 59. - Спр. 76. - Арк. 7-8.
- ³² Там само. - Ф. 59. - Спр. 76. - Арк. 9.
- ³³ Там само. - Ф. 59. - Спр. 76. - Арк. 31.
- ³⁴ Там само. - Ф. 59. - Спр. 89. - Арк. 19.
- ³⁵ Там само. - Ф. 59. - Спр. 175. - Арк. 8.
- ³⁶ Там само. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 2902. - Арк. 50.
- ³⁷ Там само. - Ф. 51. - Спр. 6103. - Арк. 51-66.
- ³⁸ Там само. - Ф. 59. - Спр. 781. - Арк. 40.
- ³⁹ Полное собрание законов Российской империи. - М., 1830. - Т. 9. - № 6473. - С. 531.
- ⁴⁰ ЦДАУ. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 6520. - Арк. 2.
- ⁴¹ Там само. - Ф. 59. - Спр. 645. - Арк. 1-2.
- ⁴² Иванов П. А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. - СПб., 1884. - С. 60.
- ⁴³ ЦДАУ. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 7215. - Арк. 2.
- ⁴⁴ Там само. - Ф. 59. - Спр. 3684. - Арк. 2.
- ⁴⁵ Шевченко Ф. П. Формування Сербського, Угорського та Молдавського гусарських полків на Україні в XVIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. - К., 1988. - С. 69.
- ⁴⁶ ЦДАУ. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 6348. - Арк. 2.
- ⁴⁷ Там само. - Ф. 51. - Спр. 8067. - Арк. 13.
- ⁴⁸ Масловский Д. Ф. Русская армия в Семилетнюю войну: В 3-х томах. - СПб., 1886. - Т. 1. - С. 189.
- ⁴⁹ ПСЗ. - Т. VII. - № 6062. - С. 822.
- ⁵⁰ Попов Н. Вказ. праця. - С. 604-605.

СЛІСЬСЬ В

Аграрне найактуальні пов'язаних з фінансах і механізмів, я реформуван людина отри нею розпор найширшого пануючими є на землю і ді сектору скон

В дорев увагу. Це пр установ. В о матеріалу. Н Центрально поземельног селянам зем землі у прив України². Ст тією чи інше статистика, особливо вел підхід при ломіницько Полтавської М.В.Рклиць стповищу с О.М.Лазаре Селянського здійснив по селянства³. І П.П.Теличун в системі все - початку Х здобуття Ук звернувся В символізує н Проблеми іс видається І наслідки сто

РАЄВСЬКИЙ С.М.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Аграрне питання за своїм значенням та складністю відноситься до найактуальніших проблем протягом всієї історії України. Аналіз проблем, пов'язаних з особливістю процесів в сільському господарстві, промисловості, фінансах і торгівлі, у сфері праці дозволяє віднайти ключ до розуміння механізмів, які рухають суспільство від одного рубежа до іншого¹. Досвід реформування сільського господарства в нових ринкових умовах, коли людина отримує право приватної власності на землю, можливість вільно нею розпоряджатися, створювати господарства нового типу потребує найширшого вивчення. Цей досвід має стати у нагоді і в наш час, коли пануючими є саме ринкові відносини, впроваджується приватна власність на землю і ці процеси безпосередньо впливають на становище аграрного сектору економіки України.

В дореволюційній літературі аграрному питанню присвячено значну увагу. Це праці як місцевих земських діячів, так і урядових органів та установ. В останніх документах міститься велика кількість фактичного матеріалу. На нашу думку, серед цих матеріалів слід виділити збірники Центрального Статистичного Комітету МВС². В звітах Селянського поземельного банку ми можемо прослідкувати зміни цін на землю, продаж селянам земельних ділянок, видачу їм позик і умови їх надання, купівля землі у приватних власників, розмах покупних операцій в різних регіонах України³. Становище селянства Лівобережної України в зазначений період тією чи іншою мірою відтворювали переписи Російської імперії⁴. Земська статистика, як джерело вивчення розвитку сільського господарства, має особливо велику цінність, враховуючи її достовірність і певний науковий підхід при збиранні та поданні статистичних даних⁵. Зміни в поміщицькому та селянському землеволодінні, господарському житті Полтавської губернії на широкому статистичному матеріалі показує М.В.Рклицький⁶. Історію Лівобережної України, приділяючи увагу і становищу сільського господарства, досліджували такі відомі історики, як О.М.Лазаревський⁷, Д.І.Багалій⁸. Діяльність Полтавського відділення Селянського поземельного банку висвітлив В.І.Фролов⁹. М.С.Слабченко здійснив порівняльний аналіз окремих сторін економічного становища селянства¹⁰. Економічні передумови аграрної революції на Україні окреслив П.П.Теличук¹¹. І.О.Гуржій досліджував роль економіки України і селянства в системі всеросійського ринку¹². Певний час історичні події в Україні ХІХ – початку ХХ ст. залишалися на узбіччі дослідницького інтересу. Після здобуття Україною незалежності, одним із перших до даної тематики звернувся В.Г.Сарбей. Його книга "Національне відродження України" символізує новий відлік часу у вітчизняних студіях з історії України ХІХ ст.¹³ Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. висвітлює збірник, який видається Інститутом історії України НАН України¹⁴. Проведення та наслідки столичинської аграрної реформи в Харківській губернії є предметом

дослідження кандидатських дисертацій В.С.Майстренка¹⁵, В.В.Бочарова¹⁶ Становище України XIX - початку XX ст. досліджує О.П.Росент¹⁷. Проблемам сільського господарства Лівобережної України приділила значну увагу Т.П.Богомазова¹⁸.

Незважаючи на наявність досить великої кількості робіт, які стосуються певних сторін розвитку сільського господарства Лівобережної України в другій половині XIX - початку XX ст., ця тема вивчена недостатньо. Комплексного дослідження розвитку аграрного сектора економіки Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній не проводилося. Метою даної статті є висвітлення економічного становища сільського господарства Лівобережної України в другій половині XIX - початку XX ст. (до початку Столипінської аграрної реформи): впровадження капіталістичних відносин, зміни в землеволодінні і землекористуванні після реформи 1861 р., оренди відносини, переселення селян тощо.

Селянська реформа 1861 р., як і інші реформи 60-70-х рр. XIX ст. мали величезне значення для розвитку аграрного сектору економіки України. Скасування кріпосного права відкрило перед Російською імперією можливість утвердження капіталістичних відносин, які вже були пануючими в розвинутих країнах світу. Проведення цих реформ були спробою пристосувати Російську імперію до нових умов. Почався довгий та важкий процес перетворення держави з аграрної в розвинуту аграрно-індустріальну. Реформа 1861 р. не привела до розв'язання проблем сільського господарства, а ще більше їх загострила. Хоча реформи й мали серйозні недоліки, без їхнього проведення подальший соціально-економічний розвиток імперії був би неможливий. Окрім старого пруського шляху розвитку сільського господарства постав новий - ринковий. Але теми його впровадження знаходилися в залежності від життєдіяльності старих феодальних відносин.

Лівобережна Україна - регіон, де переважала саме стара система господарювання. Формування ринкових відносин на Лівобережжі відбувалося досить складним шляхом, що зумовлювалося великою кількістю феодально-кріпосницьких пережитків, які гальмували розвиток продуктивних сил внутрішнього ринку, а разом із тим загострювали суперечності капіталістичного виробництва. Саме тому соціальні відносини на Лівобережжі були гострішими, ніж в інших українських губерніях¹⁹. Пережитки старої системи господарювання мали великий вплив у Чернігівській губернії, особливо в її північних повітах, а також в Полтавській та Харківській. В поміщицьких господарствах продовжувалося широке застосування відробітків. Наприклад, за один сажень соломи селянин скошував для поміщика від двох до шести десятин хліба, а за віз соломи перевозив 15 кіл жита і працював один день з копом²⁰. Але з іншого боку, поглиблення суспільного поділу праці та подальший розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сиривали прогресу сільськогосподарського виробництва, створенню та розвитку товарного землеробства та скотарства, господарської спеціалізації губерній. Сільське господарство поступово втягувалося у ринкові відносини.

Проце новітніми все більше основним д критерієм Відсутність господарюв навіть на по власних го добровільн більш доск господарст землеробст опитаних т теж траплял або практи господарст застосовува

У 186: районах Че Реформа 11 швидше і на всій Україн впливі пере селянства щонайменш козаків (як почуття ("с козацького своєю зем поталанилк звільнивши близько 44 поміщиць господарст земельної і руках замо розпорядж

Одніє Українни були обшинним складали 12 губернія, Співвідног не зазнавал Полтавські збільшила

В.В.Бочарова¹⁶
ус О.П.Ресні¹⁷.
раїни приділила

т, які стосуються
режної України в
на недостатньо.
тора економіки
шилося. Метою
ого господарства
X ст. (до початку
тичних відносин,
и 1861 р., орендні

70-х рр. XIX ст.,
сторі економіки
ійською імперією
н, які вже були
их реформ були
Почався довгий
випнуту аграрно-
язання проблем
реформи й мали
ний соціально-
старого пруського
- ринковий. Але
кнттедіяльності

е стара система
на Лівобережжі
вдлося великою
мували розвиток
м загострювали
тому соціальні
них українських
я мали великий
овітах, а також в
продовжувалося
сажень соломи
ин хліба, а за віз
м²⁰. Але з іншого
льший розвиток
го виробництва з
ого господарського
ва та скотарства,
рство поступово

Процес впровадження капіталістичних відносин відбувся дуже повільними темпами. Становище селянства у пореформені десятиліття все більше погіршувалося. Землеробська праця продовжувала виступати основним джерелом існування, засобом накопичення статків, своєрідним критерієм визначення статусу та майнового становища членів родини²¹. Відсутність капіталів унеможливила поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Техніка землеробства селян була вкрай недосконалою. Так, навіть на початку XX ст. у Харківській губернії переважна більшість селян у власних господарствах практикували двопілля (33,4% повідомлень від добровільних кореспондентів) і трипілля (53,3% повідомлень). Перехід до більш досконалого багатопілля здійснили лише 6,7% опитаних селян. 4,2% господарств використовували однопілля, а то і переложну систему землеробства. У поміщиків багатопілля було запроваджено в 23,4% опитаних господарств, трипілля - 30%, двопілля - 21,3%. У поміщиків теж траплялися господарства, які не мали визначеної землеробної системи або практикували однопільну та залежну системи²². В селянському господарстві майже не використовувалися добрива, у 63,7% господарств не застосовували їх взагалі²³. Внаслідок цього урожайність була дуже низькою.

У 1865 р. 82,1% на Полтавщині і 68% у південних і центральних районах Чернігівщини земля була приватною і передавалася спадково. Реформа 1861 р. й, зокрема закон 1866 р., звільняли державних селян швидше і на більш сприятливих умовах, ніж поміщицьких. Їхні наділи по всій Україні, за винятком Харківської губернії, збільшилися на 15% і майже вдвічі перевищували розміри колишніх кріпаків²⁴. Приблизно половину селянства України становили державні селяни, які поділялися, щонайменше, на 30 різних категорій, включаючи колишніх українських козаків (яких особливо багато було на Полтавщині). Індивідуалістичні почуття ("особнячество") були особливо характерними для колишнього козацького стану Лівобережжя. Вони мали право вільно розпоряджатися своєю землею, але продати її могли лише особам свого стану. Не потрапило тим кріпакам, які служили при панських садибах, оскільки звільнившись особисто вони не отримали землю (на Україні їх налічувалося близько 440 тис.). На Лівобережній Україні господарства колишніх поміщицьких, державних та удільних селян становили 92% усіх господарств цього регіону, але мали в своєму розпорядженні всього 55% земельної площі. Майже третина всієї надільної землі зосереджувалась в руках заможного селянства, в той же час 62% господарств мали в своєму розпорядженні лише 39,7% надільної землі²⁵.

Однією з особливостей розвитку сільського господарства Лівобережної України було те, що індивідуальне селянське землеволодіння переважало над общинним. В 1887 р. в Полтавській губернії общинні господарства склали 12,5%, в Чернігівській - 52,2%. Виключення становить Харківська губернія, де відсоток общинного землеволодіння складав 94,2%²⁶. Співвідношення общинного землекористування і подвірного землеволодіння не зазнавало суттєвих змін аж до Столипінської аграрної реформи. Лише в Полтавській губернії за цей проміжок часу кількість общинних господарств збільшилася на 5,4%²⁷.

В пореформенний період відбувалися значні зміни в землекористуванні та землеволодінні. Постійно скорочувалася кількість земель, які належали дворянам. Земля стала товаром, який можна було продавати, купувати, здавати в оренду. Значна частина середніх та дрібних поміщиків не змогла пристосуватися до нових умов, до заміни кріпацької праці найманою. Величезні гроші, які вони отримали під час реформи 1861 р., мало хто використав на вдосконалення господарства²⁸. Саме тому поряд з новою капіталістичною системою господарювання існувала відробіткова, яка майже повністю нагадувала попередні феодальні відносини, відрізняючись від панщини тим, що селянин був особисто вільним і відпрацьовував свій борг чи відсотки з боргу власним реманентом. За рахунок відробітків виконувалися всі основні види робіт в поміщицькому господарстві. В економічному відношенні це був майже безперспективний шлях. Ті з поміщиків, які були не в змозі пристосуватися до нових ринкових відносин, змушені були продавати свої господарства, бо стара система господарювання вже не приносила бажаних результатів. Кожний рік зменшувалася площа поміщицького землеволодіння. Так, за 1903-1910 рр. в Полтавській губернії ними було втрачено 172,576 дес., в середньому за рік - 24,654 дес. землі²⁹. Поміщицьке землеволодіння на Лівобережній Україні за 47 років скоротилося майже на 50% (2,488 млн. дес. землі). Наведені нижче дані підтверджують цю думку.

Зміна площі панського землеволодіння в тисячах дес.³⁰

Губернії	1862	1872	1882	1892	1902	1906	1909
Полтавська	1903	1805	1666	1469	1228	1137	1033
Харківська	1538	1434	1324	1088	878	795	704
Чернігівська	1659	1548	1368	1224	1011	942	875
Всього по Україні	18287	17152	15820	14066	12270	11465	10519

Таким чином, реформа 1861 р., як Столипінська аграрна реформа, не врятували панське землеволодіння від занепаду. Поміщицьке господарство поступово втратило свою керівну роль в господарському житті. Так, напередодні війни відсоток поміщицьких засівів до загальної площі всіх посівів в Полтавській губернії склав 19%, Харківській - 14,3%, Чернігівській - 6,8%, всього по Україні - 18,6%³¹.

Більшість колишніх поміщицьких земель купували селяни. Втрата поміщиками своїх земель і навпаки збільшення питомої ваги селянського землеволодіння - дві сторони одного процесу, який почався після реформи 1861 р. Так, якщо в 1861 р. селянам в цілому по Україні належало 45,7% всієї землі, то в 1913 р. - 57%³². В 1872-1882 рр. селяни Лівобережжя купили 98,7 тис. дес. землі, в 1883-1892 рр. - 323,5 тис. дес.³³ Але треба зазначити, що після проведення реформи селяни на Україні мали менше землі, ніж до її проведення. Вони втратили 1 млн. дес., тобто, понад 15% загальної площі землі, яка їм належала до реформи³⁴. На Лівобережжі їхні землі зменшилися майже на 30%. Якщо середній розмір селянського наділу в імперії становив 27 акрів на сім'ю, то на Лівобережжі - лише 18³⁵.

Створити
допомогти
задачею,
Поземельні
преобрет
початку Х
селянсько
діяльність
Так, в 1883
4 тис. дес.
2479 тис. кр
65888 дес.

Земел
поміщицьк
частина пр
дешевої ві
прибутків,

Розви
подальши
за надільн
До категорі
які володіл
- до 7 дес.
наділом; у І
- від 7 до
Полтавськ
У важкому
губернії бул
Так, у 1899
75,1%. В П
дворів не м
понад 6 дес.
надільної з

В 1863
Полтавськ
Чернігівськ
складав в П
дес.³⁴ Тобт
Лівобережж
поміщиків
зубожіння «
Харківські
поміщицьк
остаточно в
і промисло

Напер
наділу роз
селянських

ористуванні
кі належали
д, купувати,
ів не смогла
найманою.
о, мало хто
яд з новою
біткова, яка
рзняються
бував свій
відробітків
одарстві. В
шлях. Ті з
х відносин,
одарювання
паса площа
кій губернії
дес. землі²⁹.
а 47 років
нижче дані

1909
1033
704
875
10519

форма, не
сподарство
кигті. Так,
площі всіх
і - 14,3%,

ни. Втрата
елянського
я реформи
кало 45,7%
обережжя
Але треба
али менше
онад 15%
режжі їхні
ого наділу
е 18³⁵.

Створений в 1882 р. Селянський поземельний банк мав за мету допомогти селянам у справі купівлі додаткової кількості землі. *«Главнейшею задачею, положенною в основани деятельности Крестьянского Поземельного Банка, являлось оказание крестьянам содействия к приобретению предлагаемых в продажу земель»*³⁶. Діяльність банку до початку ХХ ст. була малоуспішною. Так, в Росії за його допомогою площа селянського землеволодіння збільшилася лише на 3,9%³⁷. Активна діяльність банку розпочалася вже за часів Столишнінської аграрної реформи. Так, в 1883-1885 рр. в Чернігівській губернії за його допомогою покупалося 4 тис. дес. землі за рік на суму 256 тис. крб., в 1908 р. - 6,8 тис. дес. на суму 2479 тис. крб.³⁸ В Харківській губернії за 1907-1910 рр. банком було продано 65888 дес. землі³⁹.

Земельна реформа прискорила розпад натуральних селянських і поміщицьких господарств, а також процес розшарування селянства, значна частина прибутків якого йшла на викуп землі, що призвело до утворення дешевої вільнонайманої сили, яка забезпечувала одержання високих прибутків, як поміщиками, так і селянською буржуазією.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві супроводжувався подальшим соціальним розшаруванням селянства. Диференціація селян за надільним землеволодінням на рубежі століть досягає значних розмірів. До категорії населення з низькою забезпеченістю землею входили селяни, які володіли в Полтавській губернії - до 6 дес., в Харківській і Чернігівській - до 7 дес. До середньо забезпечених землею належали господарства з наділом у Полтавській губернії - від 6 до 9 дес., у Харківській і Чернігівській - від 7 до 10 дес. Винцу групу господарств складали ті, що мали в Полтавській губернії - 9 дес., в Харківській і Чернігівській - більше 20 дес.⁴⁰ У важкому становищі знаходилися селяни Полтавської губернії. Саме в цій губернії була найбільша кількість безземельних і малоземельних господарств. Так, у 1899 р. безпосівних і тих господарств, що засівали до 6 дес. налічувалося 75,1%. В Пирятинському, Хорольському і Костянтинівградському повітах 40,8% дворів не мали посіву або сіяли всього до 3 дес., зате 25% дворів з посівом понад 6 дес. зосередили в своїх руках близько 3/5 землі⁴¹. Взагалі нестачу надільної землі на Лівобережній Україні відчувало більше ніж 75% селян⁴².

В 1863 р. середній наділ на одну душу населення чоловічої статі в Полтавській губернії складав - 2,5 дес., Харківській - 4,1 дес., Чернігівській - 3,4 дес. землі⁴³. А в 1900 р. наділ на Лівобережній Україні складав в Полтавській - 1,5 дес., Харківській - 1,9 дес., Чернігівській - 2 дес.⁴⁴ Тобто ми бачимо, що менше ніж за 40 років середній селянин Лівобережжя втратив приблизно 1,5 дес. землі. Непомірні податки, побори поміщиків і чиновників приводили до дедалі більшого розорення і зубожіння селян. На кінець ХІХ ст. наділи колишніх державних селян в Харківській губернії зменшилися в середньому до 2,8 дес. землі, а поміщицьких - до 1,3 дес. Майже четверта частина селян цієї губернії, остаточно втративши свої землі, перетворилася на сільськогосподарських і промислових пролетарів⁴⁵.

Напередодні 1905 р. селянські господарства в залежності від розміру наділу розподілялися наступним чином (в % до загальної кількості селянських дворів)⁴⁶:

Губернії	В загальній кількості до 5 дес.	Господарства, що мали надіа більше ніж 5 дес.
Полтавська	56,1	43,9
Харківська	36,3	63,7
Чернігівська	39,3	60,7
Всього по Україні	44,2	55,8
Всього по Європейській Росії	23,8	76,2

Селянська сім'я того часу мала в середньому 5-6 осіб. Вона вирізнялася досить високою народжуваністю - у середньому по 5-7 дітей, хоча виживало, як правило, 3-5⁴⁷. Тобто наділ до 5 дес. на двір зовсім не забезпечував мінімальних потреб селянської сім'ї і ставив її за межу злиденності. Нестачу продовольства в 1900 р. відчувало в Чернігівській та Полтавській губерніях від 25 до 50% селян, в Харківській - приблизно 25%⁴⁸. Саме тому селяни шукали шляхи поповнення сімейного бюджету. Так в Чернігівській губернії, де сільське господарство само по собі було не дуже доходним, поширення набули кустарні деревообробні промисли⁴⁹.

Щоб якось поліпшити власне матеріальне становище, яке було дуже важким, і подолати малоземелля, селяни були змушені вважатися до оренди землі. Але оренда поглинала, за даними комісії, яка досліджувала добробут селян в 1901 р., 34% валового і 81,1% чистого прибутку, який одержували селяни від цієї землі. При цьому не слід забувати, що селяни платили ще і великі податки, які забирали 15,4% валового і 36,6% чистого прибутку. А щоб селяни сумлінно їх сплачували, вводилася кругова порука. Селянин був позбавлений свободи пересування, на це був необхідний дозвіл общини⁵⁰. Наприкінці ХІХ ст. Полтавська губернія за кількістю селянських господарств, що орендували землю (55%), займала друге місце серед 26 губерній Європейської Росії, а за відношенням орендованої землі до власної (34,1%) - третє⁵¹.

На Україні менш ніж за 40 років (1861-1897 рр.) населення зросло на 72%. У 1897-1906 рр. на Лівобережжі природний приріст становив 20,6%. Населення України у 1897 р. досягло 23,4 млн., а у 1913 р. - 35,2 млн. чол. На кожний акр орної землі Лівобережжя у 1890 р. припадало населення майже вдвоє більше, ніж у 1860 р. У 1890-х рр. наявна на Україні робоча сила сягала майже 10,7 млн. чол. Із них сільське господарство потребувало 2,3 млн., в інших галузях економіки працювало 1,1 млн. Решта - 7,3 млн., або 68% робочої сили, становили надлишок і були безробітними або не повністю зайнятими⁵².

Щоб якось проіснувати ці селяни мусили йти на заробітки в поміщицькі господарства або на відходні промисли. Сільських бідняків, для яких головним заняттям було наймиттування, в кінці ХІХ ст. в Україні було понад 8 млн. У Полтавській губернії їх цілічувалося 1,310 тис., в Харківській - 1,037 тис., Чернігівській - 819 тис.⁵³ Так, на рубежі ХІХ-ХХ ст. з 1000

мешканців заробітки Великого населенні відхід за м відходило губернії, д надлишок до 65%, Пс - 35-50%⁵⁷ України. І 2,5 рази на півдні се річний зар робіт став Харківськ Таврійськ заробляв. губерніях Єкатеринс

Саме селянам у селяни одс - 13,5, робі - 10 і 8 крб 7 крб., то середньом крб., робіт крб. відпо

Однн до інших р можна вид аграрне п напівфеод релігійні м але царськ уряд почин 1905 рр. Лівобереж чол. Всього 367 тис. ос 84% від за переселен особливо і державн царя⁶². У 1 Південної до Примор

мешканців Полтавської губернії 23 йшли на заробітки⁵⁴. Влітку 1910 р. на заробітки з цієї губернії ходило 81,8 тис. селян, а взимку - 22,3 тис.⁵⁵ У Великописарівській волості Богодухівського повіту Харківської губернії при населенні в 7 тис. чол. близько 2 тис. брали щорічно дозвіл на тимчасовий відхід за межі волості. З кожних 100 прапездатних селян на різні відробітки відходило 87 чоловік і 8 жінок⁵⁶. Багато селян йшли на заробітки у південні губернії, де були більші можливості знайти роботу. Так на межі ХІХ-ХХ ст. надлишок місцевих робітників становив: у Чернігівській губернії - від 50 до 65%, Полтавській і Харківській - більше 60%, а, наприклад, в Таврійській - 35-50%⁵⁷. Південні губернії були менш населеними, ніж інші регіони України. Наприкінці ХІХ ст. густина населення там на 1 кв. версту була в 2,5 рази нижча, ніж на Лівобережній і Правобережній Україні. До того ж на півдні селяни отримували більшу заробітню плату. В 1891-1900 рр. середній річний заробіток робітника-чоловіка при виконанні сільськогосподарських робіт становив у Чернігівській губернії - до 50 крб., Полтавській - 50-60, Харківській - 60-70, Херсонській - 80-90, Катеринославській - 60-70, Таврійській - понад 90 крб.⁵⁸ В 1900 р. селяни за рік в середньому заробляв, враховуючи всі види промислів: у Чернігівській і Полтавській губерніях - 50-75, Харківській - 75-100, Херсонській - 100-125, Катеринославській - 125-150, Таврійській - понад 150 крб.⁵⁹

Саме ці заробітки допомагали безземельним та малоземельним селянам утримувати сім'ю. В жовтві, коли заробітки були найвищими, селяни одержували в середньому за 30 днів: в Харківському повіті робітник - 13,5, робітниця - 6,5 крб., у Богодухівському - 11,5 і 5 крб., у Валківському - 10 і 8 крб. Якщо зважити, що місячне харчування коштувало приблизно 7 крб., то на все інше у робітника залишалося від 2 до 6,5 крб.⁶⁰ В середньому за п'ятиріччя (1905-1909 рр.) робітник отримував за рік 64 крб., робітниця - 44, підліток - 37, з них вони приносили додому 53;36 і 30 крб. відповідно⁶¹.

Одним із шляхів вирішення аграрної проблеми було переселення селян до інших регіонів Російської імперії. Серед основних причин цього процесу можна виділити такі: аграрна криза, під час якої збідніли тисячі селян, аграрне перенаселення, безземелля і малоземелля, посилення методів напівфеодальної експлуатації, пошук додаткових заробітків, політично-релігійні мотиви. Переселення селян розпочалося після реформи 1861 р., але царській уряд несприхильно ставився до цього. Тільки з 90-х рр. ХІХ ст. уряд починає повільний відхід від політики заборони міграцій. Так, за 1883-1905 рр. на Далекий Схід з України мігрувало 109,510 чол., з них з Лівобережжя - 65,957, Правобережжя - 30,470, Півдня України - 13,083 чол. Всього з 1885 р. по 1900 р. з України до Сибіру переселилося понад 367 тис. осіб, більшість - з Лівобережжя. Вихідці з цього регіону становили 84% від загальної чисельності мігрантів. Попри всі труднощі організації переселення *"найкращий колонізаційний елемент дають малороси і особливо полтавці і чернігівці..."*, відмічав у 1895 р. міністр землеробства і державних маєтностей О.Єрмолов у своїй доповідній записці на ім'я царя⁶². У 1896-1905 рр. з Лівобережної України переселилося 276 353 чол., Південної - 88 526, Правобережної - 50 817⁶³. З 22122 родин, які прибули до Приморської області протягом 1858-1914 рр., 15475 сімей були з України

(69,95% загальної кількості переселенців), серед них: 40,8% - вихідці із Чернігівської, 26,2% - Київської, 22,5% - Полтавської, 12,2% - Харківської, 5% - Волинської, 2% - Кам'янець-Подільської та 1,3% - Катеринославської губерній⁶⁶. Отже, ми бачимо, що завдяки вище зазначеним причинам значну масу переселенців в східні райони Російської імперії склали саме вихідці з Лівобережної України. Але, зустрічаючи на новому місці значні труднощі, багато хто з переселенців через деякий час повертався до дому. Так, протягом 1906-1913 рр. в Україну повернулася майже четверта частина переселенців⁶⁷.

Отже, на розвиток сільського господарства Лівобережної України в другій половині XIX - початку XX ст. впливали такі фактори: аграрна криза, якісно нова стадія розвитку капіталістичних відносин при існуванні великого поміщицького землеволодіння та пережитків кріпосництва, зменшення площі поміщицького землеволодіння. Кінець XIX - початок XX ст. ознаменував перемогу нових капіталістичних відносин на селі, що зумовило інтенсивний розвиток продуктивних сил, застосування сільськогосподарських машин, найманої праці. Зможні господарі починають відігравати роль нової сили в економічному зростанні сільськогосподарського виробництва на селі. Відбувалося розшарування селянства. Проте, процес становлення капіталістичних відносин в сільському господарстві був повільним. На Лівобережжі зберігалися численні феодальні пережитки. Існувала велика кількість поміщицьких господарств, де як і раніше користувалися відробітковою системою ведення господарства. Брак землі змусив селян брати землю в оренду. Хоча слід зазначити, що старі форми оренди - оренда за відробітки або за частку одержаного врожаю, використовувалися все менше і менше. Переважаючою стала оренда за гроші. Розвитку селянського господарства заважали викупні платежі, станова і громадська нерівноправність, численне мало- та дальпоземелля, низький освітній рівень, постійна нестача коштів. Використовувалася вкрай низька техніка виробництва. Селянські господарства були недостатньо забезпечені зваряддями праці, робочою худобою. Це гальмувало розвиток продуктивних сил в сільському господарстві Лівобережної України.

⁶⁶ Ресни О.І. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.). - К., 2003. - С.329.

⁶⁷ Статистика землевладення. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. - СПб., 1907; Обследование землеустроительных хозяйств, произведенное в 1913 году в 12 уездах Европейской России. - Пг., 1915.

⁶⁸ Отчет Крестьянского поземельного банка за 1906 год. - СПб., 1907; Отчет Крестьянского поземельного банка за 1909 год. - СПб., 1910; Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год. - СПб., 1911; Отчет Крестьянского поземельного банка за 1912 год. - СПб., 1913; Отчет Крестьянского поземельного банка за 1914 год. - СПб., 1915.

⁶⁹ Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. - СПб., 1904; Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии. 1910 г. Свод по губернии. - Полтава, 1911.

⁷⁰ Сборник статистико-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду Харьковской губернии. - Х., 1886; Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава, 1910; Статистический справочник по югу России. - Полтава, 1910; Статистический справочник по Полтавской губернии за 1911 год. - Полтава, 1910; Статистический справочник по Полтавской губернии за 1912 год. - Полтава, 1911;

Библиотека (Изданіе Харь по Харьковско - Чернигов, 19

⁶ Ресни О.І. Изменения в х 1900 и 1910 г.

⁷ Лазаре ⁸ Богата (1655-1905). И

⁹ Фрогс поземельного губернского зе

¹⁰ Слабч 1927. - Т.2.

¹¹ Талицу

¹² Гурьскі

¹³ Сарбей

¹⁴ Пробл

¹⁵ Майст

канд. істор. на

¹⁶ Бочарн

губерніях (190

¹⁷ Ресни

¹⁸ Богата

XIX - начал X

¹⁹ Истор

государственн

²⁰ Переис

²¹ Прися

ментальність, 1

²² Статис

²³ Сельск

губерніях - Х.

²⁴ Гурьскі

ст. - К., 1996. - С

²⁵ Шевч

XX ст. // УДК. -

²⁶ Лась Ф

- К., 1944. - С.59

²⁷ Бочарн

²⁸ Василь

²⁹ Статис

³⁰ Погр

³¹ Там са

³² Василь

³³ Слабч

³⁴ Сарбей

³⁵ Субте

³⁶ Диди

Черниговской і

землевладеніс

торговля. - Чер

³⁷ Зас А.І.

³⁸ Диди

³⁹ Майст

⁴⁰ Леуши

Історія Україн:

⁴¹ Історія

⁴² Матер

исследованно і

89% - вихідці із
 - Харківської,
 теринославської
 ним причинам
 і складали саме
 му місці значні
 ertався до дому.
 майже четверта
 жкої України в
 аграрна криза,
 при існуванні
 кріпосництва,
 - XIX - початок
 осин на селі, що
 застосування
 жні господарі
 тому зростанні
 розшарування
 їх відносин в
 жні зберігалися
 в поміщицьких
 стемою ведення
 ренду. Хоча слід
 и або за частку
 Переважалою
 ажали викупні
 епше мало- та
 естача коштів.
 ва. Селянські
 праці, робочою
 в сільському

Библиотека Сельского Кооператора, №1-й. - X., 1912; Статистический ежегодник 1913 г. Издание Харьковской Губернской Земской управы. - X., 1914; Статистический справочник по Харьковской губернии. 2-е издание. - X., 1914; Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов, 1915.

⁶ *Росткицкий М.В.* Землеустройство в Полтавской губернии. - Полтава, 1910; *Ож. Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг.* - Полтава, 1915.

⁷ *Лазаревский А.* Очерки, заметки по истории Малороссии. - К., 1986.

⁸ *Базалий Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Истор. монография. - X., 1993. - Т.2.

⁹ *Фрагос В.И.* Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет (1883-1900 гг.) // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. - Полтава, 1902.

¹⁰ *Слабченко М.Е.* Материалы до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. - X., 1927. - Т.2.

¹¹ *Тетюк П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973.

¹² *Гурскій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. ХІХ ст. - К., 1968.

¹³ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. - К., 1999.

¹⁴ *Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.* - К., 2001. - Вип.3.

¹⁵ *Майстренко В.С.* Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії. Дис... канд. істор. наук. - X., 1997.

¹⁶ *Бочаров В.В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.). Дис... канд. істор. наук. - Донецьк, 2000.

¹⁷ *Рест О.П.* Вказ. праця.

¹⁸ *Богданова Т.Г.* Кустарніе деревообработывающие промыслы украинцев в конце ХІХ - начале ХХ вв. - СПб., 1999.

¹⁹ *Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ.* - СПб., 1888. - Ч.2. - С.18.

²⁰ *Переселение крестьян Харьковской губернии.* - X., 1910. - Вып.2. - С.20, 25.

²¹ *Присяжнюк Ю.П.* Українське селянство ХІХ - початку ХХ ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. - Черкаси, 2002. - С.46.

²² *Статистический справочник по Харьковской губернии.* - X., 1911. - С.29.

²³ *Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии.* - X., 1914. - С.48.

²⁴ *Гришак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. - К., 1996. - С.62.

²⁵ *Шевченко В.М.* Становище селянства Лівобережної України в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. // УДК. - 1982. - №9. - С.62.

²⁶ *Лось Ф.Є.* Україна в реалі століпінської реакції // Нариси з історії України. Вип.11. - К., 1944. - С.59.

²⁷ *Бочаров В.В.* Вказ. праця. - С.54.

²⁸ *Василенко Н.Д.* Історія України. У 2 т. - К., 1993. - Т.2. - С.341.

²⁹ *Статистический справочник по Полтавской губернии.* - Полтава, 1910. - С.57.

³⁰ *Погребинський О.* Столипінська реформа на Україні. - X., 1931. - С.12.

³¹ Там само. - С.13.

³² *Василенко Н.Д.* Вказ. праця. - С.341.

³³ *Слабченко М.Є.* Вказ. праця. - С.110.

³⁴ *Сарбей В.Г.* Вказ. праця. - С.162.

³⁵ *Субтельний О.* Україна. Історія. - К., 1993. - С.319.

³⁶ *Дядиченко А.Н.* Статистический справочник. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. Территория и население, землеустройство, сельское и лесное хозяйство, фабрично-заводская промышленность, торговля. - Чернигов, 1914. - С.48.

³⁷ *Зак А.Н.* Крестьянский поземельный банк. - М., 1911. - С.31.

³⁸ *Дядиченко А.Н.* Указ. соч. - С.49.

³⁹ *Майстренко В.С.* Вказ. праця. - С.91.

⁴⁰ *Леценко М.Н.* Зміни класової структури населення в пореформенний період // Історія Української РСР. - К., 1978. - Т.3. - С.334.

⁴¹ *Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.* В 26 тт. - К., 1967. - С.23.

⁴² *Материалы Высочайше утвержденной 16 января 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения.*

среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. - Ч.2. - СПб., 1903. - Картограмма №110.

⁴³ *Порш М.* Из статистики Украины. - К., 1907. - С.24.

⁴⁴ Там само. - С.24.

⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. В 26 тт. - К., 1967. - С.16.

⁴⁶ *Кривченко Г.О.* Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. - К., 1919. - С.17.

⁴⁷ *Чемчик Р.П.* Сім'я та сімейний побут // Українське народознавство. - Львів, 1994. - С.214-215.

⁴⁸ Материалы Высочайше учрежденной... - Картограмма №111.

⁴⁹ *Багамазова Т.Г.* Указ. соч.; *Армаханов А.А.* Облесение песков в связи с расширением корзинного промысла в Черниговской губернии // Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в СПб. - СПб., 1910. - Т.2. - Ч.2.

⁵⁰ *Майстренко В.С.* Вказ. праця. - С.45.

⁵¹ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. - С.23.

⁵² *Субтельний О.* Вказ. праця. - С.326.

⁵³ Материалы Высочайше учрежденной... - С.249.

⁵⁴ Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава, 1910. - С.125.

⁵⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. - С.26.

⁵⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. В 26 тт. - К., 1973. - С.25.

⁵⁷ Материалы Высочайше учрежденной... - Картограмма №144.

⁵⁸ Там же. - Картограмма №141.

⁵⁹ Там же. - Картограмма №132.

⁶⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. - С.17.

⁶¹ Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава, 1910. - С.125.

⁶² Всеподданнейший доклад министра земледелия и государственных имуществ по поездке в Сибирь осенью 1895 года. - СПб., 1895. - С.23.

⁶³ *Турчанов Н.* Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. - СПб., 1910.

⁶⁴ *Сарбей В.Г.* Вказ. праця. - С.287.

⁶⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. - С.26.

⁶⁶ *Артурдяева Ю.* Проблемы этнической истории восточных славян Приморья и Приамурья // Славяне на Дальнем Востоке: пробл. истории и культуры. Докл. и сообщ. науч. конф. 7-8 октября 1993 г. Южно-Сахалинск. - Южно-Сахалинск, 1994. - С.21.

⁶⁷ *Сарбей В.Г.* Вказ. праця. - С.288.

СЕН

Під керівництвом Спасо-Підвисокого відкрито стаціонар являє собі скоріш за

Повні підньосе споруди.

Під сліди вел знахідки. малюнків пошкодж палеограф та А.Л.Ка XIII ст.

Наяв подальшо навали.

Саме розмірів (в XII - почат особю, п адміністра яскраво демонстру об'єкта. Т діячів мал особливо головний.

Від реп наувову стлі "Сумської ст

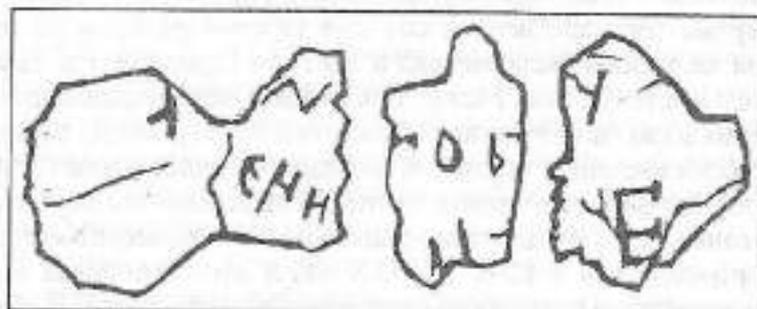
СЕНСАЦІЙНЕ ВІДКРИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

Під час охоронних археологічних робіт, що проводилися під керівництвом О.Є.Черненко і А.Л.Казакова, влітку 2003 р. на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському, було відкрито підмурки давньоруської цегляної споруди. Після проведення стаціонарних розкопок майже всієї площі об'єкта з'ясувалося - споруда являє собою світську будівлю, що, вірогідно, належала тогочасній верхівці, скоріш за все - князю.

Повна відсутність згадок про цей об'єкт у давньоруських та пізньосередньовічних писемних джерелах ускладнює ідентифікацію споруди.

Під час розкопок було виявлено кілька жіночих та дитячих кістяків, сліди великої пожежі, брили повалених стін, численні індивідуальні знахідки. Привертають увагу уламки фресок з графіті з фрагментами малюнків та окремими літерами, які, на жаль, невеликі за розмірами, дуже пошкоджені і не складаються у цілісну композицію. Графіка літер палеографічно не виходить за хронологічні межі, визначені О.Є.Черненко та А.Л.Казаковим на підставі археологічних даних - кінцем XII - початком XIII ст.

Наявні матеріали переконують, що будівля загинула під час облоги та подальшого підпалу. Така ситуація могла статися лише під час монгольської навали.

Саме ж будівництво монументальної некультової споруди великих розмірів (князівський терем, палац - ?) у Новгороді-Сіверському наприкінці XII - початку XIII ст., на нашу думку, могло здійснюватися дуже впливовою особою, представником вищого ієрархічного рівня місцевої сіверської адміністрації матеріально і, певною мірою, політично незалежною, з яскраво вираженими амбітними рисами характеру. Останні демонструвалися вже самим фактом спорудження такого монументального об'єкта. Такі риси у цей період на Сіверщині серед відомих історичних діячів мали представники князівської династії Ольговичів. Серед яких особливо виділявся новгород-сіверський князь Ігор Святославич - головний герой "Слова о полку Ігоревім".

ЗВАТІЛЬСЬКИЙ В.

Від редакції. На прохання редакції керівники розкопок планують підготувати окрему наукову статтю про проведені дослідження, яка буде опублікована у наступному номері "Сумської старовини".

ЧЕРНОБРОВ И.В.

К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОЛЬНИЧНЫХ КАСС И СТРАХОВОЙ МЕДИЦИНЫ НА СУМЩИНЕ

Государственное страхование рабочих в России было введено только в 1912 г. под напором рабочего движения. Однако этот закон давал возможность страхования менее 20% рабочих и то не всеми его видами, а только на случай болезни или увечья на производстве, а также по беременности и родам. Несмотря на такую ограниченность закона, он положил начало развитию сети больничных касс и новой формы медицинского обслуживания - страховой медицины, а в 20-х гг. - рабочей медицины (рабмеда). Их деятельность была неразрывно связана с семейной медициной и в настоящее время имеет не только медико-историческое, но и очень важное практическое значение, хотя медицинская помощь на этих принципах оказывалась только застрахованным рабочим, служащим и членам их семей, имея при этом классовый характер. В современных сложных социально-экономических условиях страховая и семейная медицина являются наиболее приоритетными направлениями в реформировании здравоохранения. Между тем, закон об обязательном (социальном) медицинском страховании, пока не принят по ряду объективных и субъективных причин, хотя проводится работа по созданию больничных касс и организации их практической деятельности.

Впервые государственная система здравоохранения по принципу страховой медицины была введена в 1883 г. в Германии, где быстро дала положительные результаты. Между тем, возникновение отдельных элементов страхования в мировой практике относится к более раннему периоду.

В России введению страховой медицины предшествовал длительный процесс изучения условий труда и быта рабочих, состояния их медицинского обслуживания. На Сумщине такие социально-гигиенические исследования стали проводиться с 80-х гг. XIX ст. и представлены в работах В.В.Святловского - о положении на ряде заводов и фабрик, Н.Н.Рапеевского и К.П.Сулимы - в свеклосахарном производстве¹, многих земских врачей - о состоянии и причинах высокой заболеваемости рабочих на свекловичных плантациях² и др. Все они показали тяжелое положение рабочих, в том числе сельскохозяйственных, крайне неудовлетворительные условия их труда и быта, жалкое состояние фабрично-заводской медицины. В большинстве случаев рабочие оставались без всякой медицинской помощи, а там, где она и была организована, - не обеспечивала возрастающих потребностей в ней. За дни нетрудоспособности пособие не выдавалось.

Неуклонно рос производственный травматизм. На Павловском сахарорафинадном заводе в г.Сумы его уровень в 1885 г. составлял 118 случаев на 1000 рабочих³, а за 10 месяцев 1901 г. - уже был в два раза выше, пострадало более 350 рабочих⁴.

Медицинская помощь городскому населению была организована хуже, чем сельским жителям со стороны земской медицины. Если расходы

земств на одного жителя были более 9,1% от в бюджета, то в сельских уездах только на 5-6%. Земские застрахованные

Закон 1912 г. не выполняли в 80-е гг. XIX ст. теми, которыми были созданы заведение рабочих в 1883 г. Однако с 1909 г. требования к страхованию Сумское уездное земство обязывало к обязательному страхованию хозяйств, занятых в отклонило в уездных

В России осуществлению документа, учеными и из положения особенностей врачей, на в 1909 г. в больничных, одни считали быть за счет

В 1912 г. движения, обсуждали, отчисляли, превышал. Между тем, функцией (обеспечен при внезапном возврате по с/заводских функцион

В больничных предпринимателях, больничных или же упр

ЧЕРНОБРОВ И.В.

БОЛЬНИЧНЫХ КАССАХ

ведено только
закон давал
его видами,
е, а также по
закон, он
новой формы
-х гг. - рабочей
вно связана с
олько медико-
я медицинская
ным рабочим,
й характер. В
их страховая и
направлениями
обязательном
инят по ряду
ся работа по
деятельности.
по принципу
е быстро дала
ых элементов
периоду.

ал длительный
медицинского
исследования
ны в работах
Н.Рашевского
емских врачей
рабочих на
ое положение
творительные
ой медицины.
медицинской
обеспечивала
ности пособие

а Павловском
составлял 118
ыл в два раза

организована
Если расходы

земств на здравоохранение составляли в 1911 г. лишь 49-73 копейки на одного жителя в год или 22,9-25,9% земского бюджета⁵, то затраты городов были более низкими: от 2 до 40 копеек на одного жителя в год или 1,4-9,1% от всех расходов⁶. В то же время германские больничные кассы только на одно страхование по болезни расходовали на одного застрахованного до 13 рублей в год⁷.

Законы, предусматривавшие содержание больниц предпринимателями, выполнялись плохо, хотя в каждом уезде были утвержденные губернаторами в 80-е гг. XIX в. обязательные санитарные правила для заводов и фабрик, которыми предусматривалось, что *"всякий завод или другое промышленное заведение должно иметь больницу, врача и фельдшера, если число рабочих в нем более 100 душ"*⁸. Эти же правила относились и к экономиям. Однако санитарные правила для них не отвечали элементарным требованиям. Поэтому уездные земства выступали за их пересмотр. Сумское уездное земское собрание, рассмотрев в 1913 г. проект "Проски обязательных санитарных правил по содержанию рабочих в свекловичных хозяйствах", направленный Харьковской губернской земской управой, отклонило его как *"требующий более детальной разработки на местах в уездных санитарных и экономических советах земских управ"*⁹.

В Российской империи не было единого государственного органа, осуществлявшего руководство здравоохранением. Основными руководящими документами являлись материалы Пироговских съездов врачей, но многие ученые и представители медицинской общественности не видели выхода из положения, в котором находилось медицинское дело в целом, и в особенности фабрично-заводская медицина. Если I съезд фабрично-заводских врачей, на котором присутствовало много делегатов от рабочих, высказался в 1909 г. за передачу дела медицинской помощи самоуправляющимся больничным кассам, то на II съезде делегаты не пришли к общему мнению: одни считали, что обеспечение рабочих медицинской помощью должно быть за счет предпринимателей, другие - земств¹⁰.

В 1912-1914 гг. на Сумщине продолжалось развитие страхового движения. Проводились собрания, рабочие знакомились с законом, обсуждали уставы больничных касс, избирали их правления. Застрахованные отчисляли в кассу от своего заработка 2-3%. Но эта обшая сумма значительно превышала соответствующие средства каждого из предпринимателей. Между тем, оказание врачебной помощи не являлось обязательной функцией больничных касс. Обязанностью владельцев предприятий было обеспечение рабочих только амбулаторной помощью и первой помощью при внезапных заболеваниях и несчастных случаях, что являлось шагом назад по сравнению с положением 1866 г. В 1914 г. на Сумщине было 16 заводских больниц на 230 коек, хотя одних только сахарных заводов функционировало 35.

В больничных кассах решающее слово принадлежало представителям предпринимателей. Председателями собраний, которые управляли больничными кассами, могли быть только сами владельцы предприятий или же уполномоченные ими лица.

Пособия по беременности и родам выдавались только тем работницам, которые проработали на производстве не менее 3-х месяцев и ограничивались двумя неделями до родов и четырьмя - после. Пособия по болезни выдавались рабочим в размере от 50% до 2/3 заработка, если на иждивении находились члены семьи, а одиноким - от 25 до 50% заработка. При утрате заработка вследствие инвалидности, старости, потери кормильца, травмы, не связанной с производством, безработицы, в ряде других случаев рабочие и члены их семей оставались по-прежнему без какого-либо пособия. Страхование от несчастных случаев на производстве осуществлялось товариществами, которые полностью финансировались предпринимателями и находились в их руках. Но при этом большая часть расходов относилась на счет больничных касс, так как материальное обеспечение при несчастных случаях товариществами осуществлялось только с 14-й недели нетрудоспособности¹¹.

В соответствии с "Положением о страховании на случай болезни" от 22 декабря 1917 г., утвержденным СНК РСФСР, составление изменилось: страхованию подлежали все лица, работавшие по найму. Пособие по временной нетрудоспособности вследствие болезни подлежало выдаче в размере полного заработка с первого дня утраты трудоспособности по день выздоровления. В таком же размере назначалось пособие по беременности и родам. Медицинская помощь рассматривалась как вид обеспечения по социальному страхованию за счет больничных касс бесплатно всем застрахованным и членам их семей. Средствами больничных касс были страховые взносы работодателей. Больничным кассам предоставлялось право самостоятельно осуществлять расследование причин повышенной заболеваемости на предприятиях в случаях неудовлетворительных санитарно-бытовых и производственных условий, несоблюдения санитарного законодательства или обязательных постановлений с последующим возмещением виновными убытков, причиненных больничным кассам по материальному обеспечению заболевших¹².

В начале 1919 г. на Сумщине значительно активизировалась работа по дальнейшему развитию и совершенствованию страхования, деятельности больничных касс. В местной печати был опубликован декрет Совнаркома от 31 октября 1918 г. о социальном обеспечении трудящихся. Обращалось особое внимание на то, чтобы предприятия и организации в действительности застраховали всех своих работающих, которые создали бы общегородские больничные кассы на базе одной из существовавших при ведущем предприятии в каждом городе. Для этого везде были избраны делегаты (уполномоченные), которые затем на общегородских конференциях создавали объединенные больничные кассы, избирали их правления¹³. Число делегатов определялось в зависимости от количества членов кассы на каждом предприятии. Средства больничных касс формировались только за счет страховых взносов предприятий, составляя 10% фонда заработной платы¹⁴. Такая система финансирования касс была только на Украине, а в РСФСР, согласно отмеченному выше декрету, она осуществлялась за счет государственного бюджета и функционировала до 15 ноября 1921 г.

В 1
военным
максима
видами
медикам
в случа
кормиль
первого
заработк
размере
Застрахо
аптек, по
на специ

В 2
избраны
котором
болезни
деятельн
и др. Од
действия

Пр
обслужи
осущест
Наркомз
менее по
с этим на
распрост
лечебно-
госпитал
конферен
отчеты о

Пр
рабочие
помощи
врачебн
укомплек
в первую
лаборато
которые
за получ
перейти
недостат
составля
которые
их распр
покрыти
застрахо

только тем
е 3-х месяцев
осле. Пособия
работка, если
от 25 до 50%
ти, старости,
безработицы,
по-прежнему
случаев на
полностью
руках. Но при
ных кассе, так
арипиществами

чай болезни”
е изменилось:
Пособие по
ежало выдаче
особности по
пособие по
длась как вид
ничных касс
Средствами
Больничным
существовать
едприятиях в
родственных
обязательных
ми убытков,
обеспечению

валась работа
страхования,
никован декрет
а трудящихся.
организации
них, которые
е одной из
де. Для этого
ые затем на
больничные
еделялось в
редпрятин.
ет страховых
даты¹⁴. Такая
а в РСФСР,
длась за счет
я 1921 г.

В первой половине 1919 г., когда на Сумщине временно не было военных действий, больничные кассы ставили перед собой задачу максимального обеспечения застрахованных и членов их семей всеми видами медицинской помощи (амбулаторной, на дому, стационарной, медикаментозной) при заболеваниях и несчастных случаях, пособиями - в случае потери трудоспособности, при беременности и родах, потере кормильца и др. Пособие в случае болезни или увечья выдавалось с первого дня нетрудоспособности до выздоровления в размере 2/3 заработка. Пособие по беременности и родам назначалось в таком же размере в течение 56 дней (2 недели до родов и 6 недель после родов). Застрахованным и членам их семей бесплатно выдавались лекарства из аптек, по решению правлений больничных касс оплачивались расходы на специальные виды лечения¹⁵.

В мае 1919 г. в городах конференциями уполномоченных были избраны по 1-2 делегата на 1-й Всукраинский съезд больничных касс, на котором планировалось обсудить актуальные вопросы: страхование по болезни, несчастным случаям, безработице, а также о медицинской деятельности страховых организаций, об охране материнства и младенчества и др. Однако, летом на территории Сумщины возобновились военные действия, продолжавшиеся до конца 1919 г.

Проведение основных мероприятий по организации медицинского обслуживания населения, в первую очередь рабочих и служащих, стало осуществляться после фактического начала работы в феврале 1920 г. Наркомздрава Украины. Но положение осложнялось тем, что осталось менее половины медицинских работников, работавших в 1917 г. В связи с этим на них, согласно постановлению Укрревкома от 7 февраля 1920 г., распространялось положение о трудовой повинности. Коечный фонд лечебно-профилактических учреждений в основном использовался для госпитализации инфекционных больных¹⁶. В начале 1920 г. проведены конференции уполномоченных больничных касс, на которых заслушаны отчеты об их работе с момента создания.

При общегородских больничных кассах были созданы центральные рабочие амбулатории (поликлиники). В целях улучшения медицинской помощи застрахованным и членам их семей стали создавать территориальные врачебные участки - районы с филиалами рабочих поликлиник. Были укомплектованы должности врачей и средних медицинских работников, в первую очередь поликлиник, зубо-врачебных кабинетов, зуботехнических лабораторий, аптек. В результате значительно увеличилось число больных, которые обратились за медицинской помощью и, соответственно, в аптеки за получением назначенных лекарств. Аптечным работникам пришлось перейти на режим работы в две смены. Однако медикаментов было недостаточно, поэтому создавались так называемые закупочные комиссии, состоявшие из представителей больничных касс и отделов здравоохранения, которые осуществляли закупку медикаментов, в том числе на рынках, и их распределение¹⁷. Доходная часть больничных касс использовалась на покрытие расходов по оказанию медицинских услуг и выдачу пособий застрахованным согласно декрету СНК РСФСР от 31 октября 1918 г.

В 1920 г. органам здравоохранения были переданы учреждения материнства и детства. Больничные кассы оказывали практическую помощь в организации и расширении сети новых типов учреждений (детских и женских консультаций, постоянных яслей, домов ребенка, пунктов "Капли молока" и др.).

В начале 1921 г. больничные кассы в Сумах и Ромнах начали принимать участие в организации станций (домов) отдыха для выздоравливающих больных, арендовать места в открывавшихся местных санаториях. Эти вопросы решались весьма оперативно. Например, в Сумах в июне 1921 г. уездному здравоохранению было дано задание срочно оборудовать в выделенном здании за счет целевых средств дом отдыха для рабочих на 50 мест, а совету профсоюзов - принять в этом непосредственное участие¹⁸. При уездных отделах здравоохранения Сумщины организовывалась работа отборочных комиссий по обследованию больных для направления нуждавшихся в различные санатории.

В начале 1921 г. завершено "огосударствление" страховых организаций в связи с требованиями о недопустимости в стране параллельного существования двух медицины - государственной и страховой. Переход к новой экономической политике означал для здравоохранения сохранение бюджетной системы финансирования.

С декабря 1921 г. медико-санитарная сеть Сумщины, как и всей Украины, стала финансироваться из двух источников - государственного и местного бюджетов. На централизованном финансировании остались только противоэпидемические и психиатрические больничные койки, стационары в губернских и уездных городах. А поскольку местный бюджет был незначительным, то недостаточная в то время сеть здравоохранения начала быстро сокращаться. Так, в Ахтырском уезде было закрыто 15 медицинских учреждений из 43. Аналогичное положение сложилось и в других уездах¹⁹.

Перед органами здравоохранения встала проблема поиска новых источников финансирования. Рыночные отношения, которые тогда только зарождались, требовали адаптации медицинских учреждений к их законам и реанимирования страховой медицины.

В таких условиях постановлением Совнаркома Украины от 10 декабря 1921 г. "О преимущественном медицинском обслуживании грудящихся-застрахованных" в Наркомздраве был создан отдел рабочей медицины. В марте 1922 г. подотделы рабмеда организованы при уездных и губернских отделах здравоохранения для дальнейшего развития страховой медицины в новых экономических условиях, хотя это было в ущерб сельскому здравоохранению.

С 1923 г. Украина перешла на окружное административно-территориальное деление. На Сумщине также были созданы округа с 12-16 районами в каждом. При окружных инспектурах в соответствии с новым положением здравоохранения организованы подотделы рабочей медицины. Рабмед составлял смету на оказание медицинской помощи из расчета: одна больничная койка - на 150, санаторная - на 400 застрахованных (или соответственно 67 и 25 на 10⁵ тысяч). Финансирование рабмеда

осуществ
отчислен
рабмеда
50% - на

Раб
укрепле
лечебно
распоря
промышл
застрахо
них выде
профилей

Бол
внимани
медицин
районир
обслужи
домашни
амбулато
предоста
услуги, п
являлся п
и ее интер
такую ва
с населен

Для
независ
рабочую
при этом
необходи
поликлин
временн
пособий.

Выз
а в часы
на квартир
в тот день
необход
специали
выполнял

В эк
помощью
экстренно
Лишь по
связанны

Рабо
професси

ны учреждения
практическую
ов учреждений
домов ребенка,

Ромнах начали
а) отдыха для
шихся местных
Например, в
задание срочно
ств дом отдыха
инять в этом
равоохранения
о обследованию
орни

ых организаций
параллельного
вой. Переход к
ния сохранение

ны, как и всей
сударственного
зани остались
ничные койки,
есный бюджет
равоохранения
о закрыто 15
е сложилось и в

поиска новых
ые тогда только
еждений к их

ы от 10 декабря
ни трудящихся
й медицины. В
х и губернских
вой медицины
ерб сельскому

нистративно-
ны округа с 12-
ответствии с
дделы рабочей
кой помощи из
астрахованных
вание рабмеда

осуществлялось за счет страховых взносов промышленных предприятий и отчислений профсоюзов. Кроме того, доля здравоохранения в бюджете рабмеда составляла 30% на стационарное, 40% - на санаторное лечение, 50% - на диспансерное обслуживание застрахованных²⁰.

Рабочая медицина принимала меры к расширению сети и укреплению материально-технической базы подведомственных ей лечебно-профилактических учреждений. На Сумщине она имела в своем распоряжении поликлиники, амбулатории, аптеки, медпункты на промышленных предприятиях, несколько больниц. Стационарная помощь застрахованным оказывалась, в основном, в общих больницах, где для них выделялось строго определенное число больничных коек различных профилей.

Больничные кассы и подотделы рабочей медицины уделяли особое внимание вопросам организации и повышения качества различных видов медицинской помощи. Города со своими пригородами имели медицинское районирование. Каждый такой район (территориальный участок) обслуживал районный врач, являвшийся (и это подчеркивалось) домашним врачом застрахованных. Он лично оказывал больным амбулаторную помощь и помощь на дому, помогал им использовать предоставлявшиеся больничной кассой медицинские и финансовые услуги, проводил профилактическую работу. С другой стороны, врач являлся представителем страховой организации, защищая одновременно и ее интересы. При этом отмечалось, что домашний врач может выполнить такую важную и всестороннюю работу только при постоянном общении с населением²¹.

Для получения амбулаторной помощи больные обращались, независимо от рода болезни, к своему домашнему врачу в центральную рабочую поликлинику или в территориальные амбулатории, предъявляя при этом страховые книжки. Врач лично назначал лечение или при необходимости направлял больного к соответствующему специалисту поликлиники. Только он имел право выдачи своим застрахованным листка временной нетрудоспособности, других документов на получение пособий.

Вызова к больным на дом принимались в поликлиниках (амбулаториях), а в часы или дни, когда они не работали, - непосредственно врачом у него на квартире. Вызова, поступавшие до 13 часов, обязательно обслуживались в тот день, а поступавшие позже - не позже утра следующего дня. В случае необходимости или по желанию больного врач вызывал другого специалиста или направлял на стационарное лечение. Назначения врачей выполнялись фельдшерами территориальных участков.

В экстренных случаях члены больничной кассы обращались за помощью к любому врачу. Но для дальнейшего лечения и удостоверения экстренности случая к больному вызывался, как правило, домашний врач. Лишь по его заключению больничная касса могла оплатить расходы, связанные с приглашением другого врача²².

Рабочей медициной особое внимание уделялось также профилактике профессиональных заболеваний. За предприятиями с вредными

условиями труда, где имелось более 100 работающих, были закреплены врачи и фельдшера, они же проводили санитарно-просветительскую работу²³.

Больничные кассы работали в тесной взаимосвязи с органами охраны труда, их инспекциями. Но на первых порах задача по улучшению условий труда и быта на производстве была трудно выполнимой. Проведенные в конце 1923 г. обследования государственных, кооперативных и частных предприятий показали, что только 50% из них находились в удовлетворительном состоянии. Однако, чтобы не увеличивать число безработных, приходилось поддерживать другую половину предприятий, хотя и принимались меры к устранению соответствующих недостатков и нарушений.

Важным направлением в деятельности больничных касс и рабочей медицины была борьба с социальными болезнями. В 1922-1923 гг., когда в связи с экономическими трудностями закрывались многие медицинские учреждения, создавались противотуберкулезные и венерологические диспансеры. Тубдиспансеры на Сумщине были организованы благодаря дотациям рабмеда, так как даже медработники длительное время не могли получить заработную плату. С помощью подотделов рабмеда, которые выделяли 4% своего бюджета, были организованы солярии и столовые для больных туберкулезом. Это позволило перевести застрахованных больных туберкулезом, состоявших на учете в тубкабинетах рабочих поликлиник, под наблюдение врачей-фтизиатров тубдиспансеров. Созданные при тубдиспансерах общества и советы социальной помощи способствовали более тесной связи медицинских учреждений с промышленными предприятиями²⁴. Потеря дней по поводу временной нетрудоспособности в связи с туберкулезом составляла в 1922 г. более 20% в структуре всей заболеваемости. Впервые в те годы стали осуществляться мероприятия по организации и проведению профилактических медицинских осмотров рабочих и служащих в целях выявления больных туберкулезом, в чем также заслуга больничных касс и рабочей медицины. В Роменском округе при проведении профилактических осмотров было выявлено среди рабочих 5,5% больных туберкулезом, среди служащих госучреждений - 13,1%, среди школьников города - 6,1%²⁵. При этом 60,3% больных указывали на неудовлетворительное питание, 47,9% - на плохие жилищно-бытовые условия. В последующие годы работа по профилактике, выявлению и лечению больных туберкулезом получила дальнейшее развитие. Больничные кассы оказывали практическую помощь в создании на предприятиях противотуберкулезных ячеек - первичных звеньев по преодолению распространения туберкулеза. В их состав, кроме медицинских работников, входили представители различных общественных организаций, комиссий по охране труда. Включались также все желающие, в том числе переболевшие туберкулезом. Противотуберкулезные ячейки оказывали действительно существенную помощь тубдиспансерам и тубкабинетам в санитарно-просветительской работе, выявляли и направляли к врачам-фтизиатрам больных для диагностики туберкулеза, следили за выполнением общесанитарных мероприятий и за соблюдением правил охраны труда на рабочих местах.

Актуа
с последую
совершенство
обслужива
впервые п
промышлен
медицино
статистиче

Данни
основных
явились исх
за сохране
одномомент
внимание с
жилищных
на три груп
хроническ
Данные по
35,9% к чис
При этом
постоянно,
Был сделан
но очень ва
и заключал
рабочих²⁶.
на отчетно-р
рабмеда. М
рабочей мед
поликлиник
созданный

Больни
страховой),
роль в пер
членов их о
ликвидаци
коллектив
27 апреля
здравоохра

Однак
медицина п
условиями,
сожалению,
их семей, в
страхования
успешно фу
экономики в

ни закреплены
вегетельскую

танами охраны
лению условий
проведенные в
ых и частных
входились в
считать число
предприятий,
недостатков и

класс и рабочей
1923 г., когда
е медицинские
рологические
аны благодаря
ремя не могли
меда, которые
ни и столовые
страхованных
годах рабочих
диспансеров.
ьной помощи
чреждений с
ду временной
г. более 20% в
существовать
к медицинских
уберкулезом, в
менском округе
среди рабочих
- 13,1%, среди
указывали на
шно-бытовые
выявлению и
ее развитие.
создании на
их звеньев по
е медицинских
организаций,
е, в том числе
тки оказывали
убкабинетам в
яли к врачам-
а выполнении
раны труда на

Актуальной задачей этого периода стало изучение здоровья рабочих с последующей разработкой и внедрением необходимых мероприятий по совершенствованию организации и повышению качества медицинского обслуживания. С этой целью в 1924 г. по заданию Наркомздрава Украины впервые проведены комплексные медицинские осмотры рабочих ведущих промышленных предприятий с заполнением соответствующей учетной медицинской документации. Но, к сожалению, эти материалы статистически не обработаны и не проанализированы.

Данные о результатах комплексных медицинских осмотров рабочих основных промышленных предприятий, проведенных в 1926-1927 гг., явились исходными критериями для дальнейшего динамического наблюдения за сохранением их здоровья. Отмечалось, что диспансеризация - это не однодневные медицинские осмотры. При медосмотрах уделялось особое внимание состоянию условий труда и быта на производстве, а также жилищных условий. Проведенные медицинский осмотр распределялись на три группы здоровья: здоровые, практически здоровые и больные с хроническими заболеваниями, имеющие неустойчивую компенсацию. Данные по г.Сумы были неутешительными: здоровые составляли лишь 35,9% к числу осмотренных, к третьей группе отнесено 26,6% рабочих. При этом у 17,5% рабочих трудоспособность была пониженной постоянно, у 46,2% - понижена временно, а у 1,1% - потеряна вообще. Был сделан вывод о том, что диспансеризация является новой, сложной, но очень важной работой в укреплении здоровья застрахованных, в чем и заключался принцип "преимущественного медицинского обслуживания рабочих"²⁶. Больничные кассы регулярно отчитывались о проведенной работе на отчетно-выборных конференциях. Одновременно заслушивались отчеты рабмеда. Методическую помощь больничным кассам и подотделами рабочей медицины Сумщины оказывала организованная в 1920 г. рабочая поликлиника №1 г.Харьков, который был тогда столицей Украины, а затем созданный в 1923 г. институт рабочей медицины.

Больничные кассы, страховая и рабочая медицина (как форма страховой), опираясь на принципы семейной медицины, сыграли важную роль в период, когда необходимо было обеспечить рабочих, служащих, членов их семей всеми видами медицинской помощи. В дальнейшем, для ликвидации ее классового характера, проведения предстоящей коллективизации сельского хозяйства постановлением СНК Украины от 27 апреля 1927 г. система рабмеда была ликвидирована. Перед здравоохранением поставлены новые задачи.

Однако в тот период, когда государственная и общественная медицина переживали глубокий кризис, обусловленный экономическими условиями, новые формы медицинского обслуживания, которые, к сожалению, касались только застрахованных рабочих, служащих и членов их семей, в определенной мере развивались. История медицинского страхования свидетельствует о том, что страховая и семейная медицина могут успешно функционировать и в современных условиях реформирования экономики и здравоохранения.

- ¹ Святловский В.В. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Харьковского округа. - СПб., 1886. - С.31-40, 70, 80-81, 90-91, 101-103, 125; Сутима К.П. Сахаросахарное производство в санитарном отношении. - СПб., 1892. - С.37, 60, 67, 83-100, 120-127; Раглевский Н.Н. О положении рабочих на сахарных заводах. - К., 1906. - С.3-21.
- ² Доклады Ахтырскому уездному земскому собранию 43-й очередной сессии 1907 года по медицинскому отделу. - Ахтырка, 1907. - С.6.
- ³ Святловский В.В. Указ. соч.
- ⁴ Государственный архив Сумской области (Далее - ГАСО). - Ф.10. - Оп.1. - Д.17. - Л.1-79.
- ⁵ Статистический справочник Харьковской губернии. - Харьков, 1911. - С.84-85.
- ⁶ Труды VII съезда врачей и представителей земств Черниговской губернии 10-19 августа 1911 года. - Т.3. - Чернигов, 1912. - С.404-405.
- ⁷ Френкель З.П. Основной неразрешенный вопрос в земской медицине // Юбилейный земский сборник. 1864-1914 гг. - СПб., 1914. - С.425.
- ⁸ ГАСО. - Ф.937. - Л.10-14.
- ⁹ Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1913 года. - Сумы, 1914. - С.31, 41-44.
- ¹⁰ Страшун И.Д. Русская общественная медицина в период между двумя революциями. 1907-1917 гг. - М., 1964. - С.3, 48, 107-121, 135.
- ¹¹ Советское социальное страхование. - М., 1980. - С.13-14.
- ¹² Там же. - С.18-19.
- ¹³ Известия. - Ромны, 1919. - 6 апреля; Коммуна. - Сумы, 1919. - 20 мая.
- ¹⁴ Известия. - Ромны, 1919. - 1 мая.
- ¹⁵ Там же. - 18 мая.
- ¹⁶ Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. - К., 1957. - С.152-154.
- ¹⁷ Власть Советам! - Сумы, 1920. - 25 апреля; Пламя революции. - Ромны, 1920. - 23 июля.
- ¹⁸ Стяг праці. - Сумы, 1921. - 9 червня.
- ¹⁹ ГАСО. - Ф.420. - Оп.1. - Д.8. - Л.22-23, 72.
- ²⁰ Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. - К., 1957. - С.114.
- ²¹ Власть праці. - Ромни, 1923. - 4 травня.
- ²² Там само.
- ²³ Колодий Н.В. Борьба с социальными болезнями // Профилактическая медицина. - 1925. - №1. - С.127-128; Власть праці. - Ромни, 1924. - 26 січня.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. - 1923. - 28 лютого; там само. - 1923. - 15 травня.
- ²⁶ Бродский А.О. Диспансеризация рабочих Сумщины // Профилактическая медицина. - 1928. - №6-7. - С.64-71.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

...Недавно окончательно уничтожена, без всяких разрушений, без всяких сообщений высшей археологической инстанции, в высшей степени простенькая изящная церковка в селе Прецовке Ромненского у. Полтавской губ., относившаяся по времени постройки к самому началу XVIII в. В церкви до последних дней совершалось богослужение и не было никаких оснований бояться ее старинны...

Матеріал Н. Опіть о разрушениях // Старые годы. - 1909. - Июль-сентябрь. - С.495.

Провід половині Х української на самостій кадрами та історичної критичної козацькими історичної наукових то

Впрод за якою пеж закладів. Ві навчання в історії та х церковної (Смирнова) користувал 40-х рр. ХД на чотири с церковної і почали вик

Напри переживан Основні пас реалізовано і богослов'я історія непр та христия брали акти чимало зроб

Праці Чернігівши залученням монастирсь монастирсь оповідання.

До поч написана пр 1824 рр.) Є

З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

ГЕЙДА О.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Провідна тенденція розвитку української історичної науки у першій половині ХІХ ст., за визначенням дослідників, полягала в перетворенні української історіографії зі складової загальноросійської історичної науки на самостійну організаційну структуру зі своїми науковими установами, кадрами та ідеологією. Ці перетворення були обумовлені розвитком історичної науки протягом ХVІІІ ст., який заклав підвалини для формування критичної історії, тобто поєднання історіописання (репрезентованого козацькими літописами) та антикварної діяльності¹. Крім того, на розвиток історичної науки вплинула активна археографічна діяльність перших наукових товариств та реформи в галузі освіти.

Впродовж 1807-1814 рр. було запроваджено реформу духовної освіти, за якою церковна історія зайняла важливе місце у навчальних планах закладів. Відтепер у духовних академіях та семінаріях в останні два роки навчання впроваджувалося обов'язкове вивчення всесвітньої церковної історії та християнської археології. 1817 р. побачило світ "Пачертание церковной истории от библейских времен до ХVІІІ века" Інокентія (Смирнова). Книга стала першим російськомовним підручником, яким користувалися в академіях і семінаріях протягом наступних 50 років. У 40-х рр. ХІХ ст. кафедра загальної церковної історії в академіях була поділена на чотири самостійні: давньої церковної історії, біблійної історії, російської церковної історії та нової церковної історії Заходу². З 1840 р. в семінаріях почали викладати іконопис³.

Наприкінці ХVІІІ - на початку ХІХ ст. Чернігівський колегіум теж переживав добу реформ. В 1786 р. його було перетворено на семінарію. Основні настанови реформи 1814 р. в Чернігівській духовній семінарії було реалізовано у 1817 р. Протягом першої половини ХІХ ст. у класах філософії і богослов'я викладалися біблійна та церковна історії, церковне право, історія неправославних віросповідань, історія російської церкви, іконопис та християнська археологія⁴. Ректори, інспектори та викладачі семінарії брали активну участь у місцевих історико-хрестовачих товариствах та чимало зробили для вивчення історії Чернігівської єпархії.

Праці дослідників першої половини ХІХ ст. з церковної історії Чернігівщини вигідно відрізняються від історичних описів ХVІІІ ст. залученням ширшого кола джерел: рукописних, документальних (описи монастирського майна, бібліотек, реєстри грамот та універсалів на монастирські маєтності), письмових (агіографічні твори, літописні оповідання, пам'ятки літератури ХVІІ ст.), а іноді, навіть, археологічних.

До початку ХІХ ст. відноситься "Записка о храме святого Спаса", написана протоієреєм Чернігівського Спаського собору (1798-1800; 1800-1824 рр.) Сленевим. Автор, використовуючи "Историю государства

Російського" М.Карамзина та відомі йому літописні відомості, робить висновок про заснування собору князем Мстиславом Володимировичем в період з 1023 по 1036 рр. на місці давньоруського язичницького капища (на підтвердження чого наводить легенду та напис на царських вратах Борисоглібського храму). Багато уваги приділено "терему у святого Спаса", який на думку Єленева знаходився "при входе в собор на левой стороне и тут были погребаемы Черниговские князья"³. Єленев першим з дослідників висловив думку, що грецькі літери, викарбувані на одній з внутрішніх колон собору, означають "звання мастера или место сооружения сих столбов", а не рік заснування церкви. Також автор наводить цікаві відомості про відновлення у 40-х рр. ХІІІ ст. Борисоглібського храму та одноіменного монастиря й подальшу долю обителі у ХVІІ ст.

Його наступником, протоієреєм собору (1825-1859), префектом Чернігівської духовної семінарії (1813-1817) Олександром Огієвським-Охотським у 30-х рр. ХІХ ст. була написана ще одна "Записка о некоторых достопримечательностях Черниговского Спасо-Преображенского кафедрального собора", яка відрізняється від попередньої описом церковних старожитностей з ризниці собору, складеним на основі архівних документів ХVІІІ ст.⁴

Ще одна цікава пам'ятка - "Разговор о начале города Чернигова и об учреждении семинарии" датована 1805 р. "Разговор" є історичною довідкою з історії Чернігівської духовної семінарії, написаною в жанрі діалогу між допитливим мандрівником та семінаристом⁵. "Разговор" містить інформацію про існування в середині ХVІІ ст. слов'яно-латинської школи при Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі, переведення її до Чернігова та заснування на базі цієї школи 1699 р. архієпископом Іоанном Максимовичем Чернігівського колегіуму. Значну увагу приділено організації навчального процесу: введено з 1748 р. викладання філософії, з 1784 р. - арифметики, географії, історії, німецької і французької, а з 1797 р. - давньоєврейської мов. Описано переведення семінарії з Борисоглібського монастиря до нового будинку за р.Стрижень, який було придбано єпископом Феофілом Ігнаровичем у 1773 р. у Петра Григоровича "коему достался от Павла Полуботка". Пам'ятка згадує про призначення в 1767 р. першим ректором семінарії ігумена Ключовського монастиря Патрікія Котельницького, першого вчителя богослов'я протоієрея Іоанна Левіцького та закладку у 1797 р. семінарської церкви. Хто скomпонував "Разговор" - з'ясувати складно. Відомо лише, що "говорили второго класса риторики ученики Лука Давидовский и Савва Яновский". Можливо, саме учні були його авторами, бо пам'ятка містить чимало неточностей у датуванні подій та прізвищах викладачів і ктиторів колегіуму. Для складання пам'ятки автори користувалися літописом Нестора, а також рукописними та друкованими джерелами з бібліотеки семінарії.

Першою чвертю ХІХ ст. датовано кілька рукописних "Записок" з історії монастирів Чернігівської єпархії. У 1803 р. складена "Записка отца Евдокима о истории и состоянии Макаковского монастыря" для відправлення в Синод з проханням про відновлення Монастиря⁶. В архіві Козелецького Георгієвського монастиря у ХІХ ст. зберігався рукопис "История

Козелецького
Констанськ
та префект
було допов
Філарета Іу

Відомо
Чернігівськ
пам'яток з
ієрархії".
можемо при
пих монаст

1813 р
архімандр
часу засну
чотири осв
Успенськог
старожитно
часів. Для
про заснува
"Записки",
основі пізн
Черниговск
собранныго

В перш
Нежинског
Назаретом
Іваном Чер
видана у М
Характерн
монастире
фундатора
піджинськ
Благовіще
архімандр
Слифанієм
Архімандр
богослов'я
(1803-1823
монастиря
Красноост
ст., який пі
також деяк
увійшли до
виявлено в
Ніжинськог

У 1843
історичний

омості, робить
одимировичем
цького каніща
арських вратах
святого Спаса",
евої сторони и
нея першим з
вані на одній з
аши место
Також автор
к рр. ХІІІ ст.
одальшу долю

9), префектом
м Огієвським-
ка о некоторых
ображенского
дньої описом
основі архівних

Чернигова и об
є історичною
в жанрі діалогу
овор" містить
инської школи
у монастирі,
школи 1699 р.
егіуму Значну
нно з 1748 р.
ррії, німецької і
о переведення
вар. Стрижень,
773 р. у Петра
тка згадує про
Кносівського
я богослов'я
рської церкви.
омо лише, що
овский и Савва
м'ятка містить
ачів і ктиторів
писом Нестора,
і семінарії.

писок" з історії
отца Евдокима
ідправлення в
і Козелецького
пис "История

Козелецького монастиря", написаний, вірогідно, ігуменом Мельхіседеком Констянським (1809-1813), колишнім типографом Чернігівської друкарні⁹ та префектом Чернігівського колегіуму (1803-1813)¹⁰. Цей історичний опис було доповнено ігуменом Євгенієм Прозоровим (1814-1818) і за висловом Філарета Гумілевського "записки сии были не лишены занимательности"¹¹.

Відомі також анонімні описи Батурицького Крупицького та Чернігівського Свято-Троїцького монастирів¹². При співставленні цих пам'яток з відомостями про вказані монастирі в "История Российской иерархии" А. Орнатського¹³ тексти їх виявилися майже тотожними. Отже, можемо припустити, що вказані історичні описи було складено ігуменами цих монастирів наприкінці ХVІІІ - на початку ХІХ ст.

1813 р. датовано історичний опис Єлецького монастиря, складений архімандритом обителі Феофілом Татарським¹⁴. Праця охоплює період від часу заснування монастиря у 1060 р. до першої чверті ХІХ ст. і висвітлює чотири основні періоди існування обителі. Начерк містить детальний опис Успенського храму та інших монастирських будівель, а також відомості про старожитності ризниці та список архімандритів і настоятелів з дотатарських часів. Для написання праці автором були використані літописні згадки про заснування монастиря, цінні документи та рукописи з архіву монастиря, "Записки" Дмитра Туптала. Список слепських архімандритів складено на основі пізніше втраченого монастирського синодика "старанием епископа Черниговского Зосими Прокоповича от древнего той обители помянника собранного".

В першій половині ХІХ ст. написано "Краткую историю построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом"¹⁵. Ця ґрунтовна праця була упорядкована уродженцем м. Ніжин, Іваном Черновим за безпосередньої підтримки архімандрита Віктора та видана у Москві 1815 р. коштом ніжинських греків братів Зосимів. Характерною відмінністю опису є публікація унікальних документів з монастирського архіву (універсалів на монастирські маєності, листів фундатора монастиря митрополита Стефана Яворського до свого брата ніжинського протоієрея Павла Яворського з питань будівництва Благовіщенського собору, заповіт Стефана Яворського). Список архімандритів складено на основі монастирського синодика, заведеного Єпифанієм Тихорським 1719-1721 рр., оригінал якого пізніше було втрачено. Архімандритом Ніжинського Благовіщенського монастиря, вчителем богослов'я та ректором Чернігівської духовної семінарії Віктором Черняським (1803-1823) було складене "Прибавление к описанию Нежинского монастыря". Цей історичний нарис містить опис Ветхозавітного Красноостровського Ніжинського монастиря, заснованого на початку ХІV ст., який пізніше було приписано до новозбудованого Благовіщенського, а також деякі цікаві відомості про бібліотеку Стефана Яворського, що не увійшли до "Краткого описания" І. Чернова¹⁶. Означений рукопис було виявлено в архіві монастиря у 1901 р. та переписано з оригіналу головою Ніжинського історико-філологічного товариства професором А. Добіашем.

У 1843 р. в журналі "Маяк", а потім і окремою книжкою, побачив світ історичний опис "Нежинский Благовещенский Монастырь, называемый

Назарет Пресвятыя Богородицы", складений випускником Чернігівської духовної семінарії, колишнім вчителем Чернігівського духовного училища, викладачем латинської мови в Ніжинській гімназії князя Безбородька Іваном Кульжинським. Праця майже тотожна попередній роботі І. Чернова, містить декілька нових фактів з історії монастиря, цікава публікацією документів з монастирського архіву¹⁷.

Архімандритом Мельхіседеком Сокольниковим (1816-1821) було складено "Краткое описание Рыжловской пустыни или Пустыннорыжловского Николаевского общежительного мужского монастыря, со дней явления чудотворного образа святителя Христова Николая на том месте, где в последствии устроен сей монастырь, до настоящего времени. Выбранное из разных старинных рукописей, историй, указов и высочайших грамот, хранящихся в оной пустыни". Праця містить унікальні відомості про чудотворну ікону Святого Миколи, монастирські печери, перших пустинножителів, заснування монастиря у XVII ст. коштом Данила та Василя Хмельницьких, списки архімандритів монастиря, опис ризниці й документів з монастирського архіву та повний текст уставу монастиря, заведений архімандритом Мельхіседеком у 1820 р. Вперше скорочений варіант опису було опубліковано у 1842 р. без зазначення автора¹⁸. Пізніше, праця було доповнено та видано у Москві 1844 р. Крім цього, перу Мельхіседека Сокольникова належить нарис "Некоторые черты из жизни во время пастырства в Черниговской епархии епископа Михаила Десвицкого"¹⁹.

Активізацію досліджень церковної старовини у 60-х рр. XIX ст. спричинили постанови Синоду 1850, 1853 та 1867 рр., які були покликані змінити на краще стан збереження церковних старожитностей і рівень вивчення церковної історії в регіонах та стали поштовхом для систематичного вивчення церковної історії Чернігівщини. Згідно з розпорядженням Синоду 1850 р., місцевим архієреєм пропонувалося розпочати "составление историко-статистических описаний по епархиям, а чтобы появление их было возможно, рекомендовалось учредить епархиальные историко-статистические комитеты"²⁰. І хоча, Єпархіальний церковно-історичний комітет було засновано значно пізніше, розпорядження Чернігівського єпископа Павла щодо зібрання документальних відомостей та історичних описів церковних старожитностей і монастирів для складання загального історико-статистичного опису Чернігівської єпархії, було зроблено²¹.

Внаслідок виконання вищезгаданих постанов та розпоряджень Синоду місцевими знавцями церковної старовини з середовища духовництва були складені історичні описи монастирів, історико-статистичні описи приходів, опублікована значна кількість документів з історії Чернігівської єпархії. Оскільки в єпархії на той час не існувало ні спеціалізованого церковно-історичного товариства, ні єпархіального друкованого органу, знавці церковної історії та старовини гуртувалися навколо редакції газети "Черниговские губернские ведомости". Протягом 1850-1860 рр. на сторінках часопису було опубліковано цілий ряд документальних джерел з монастирських та церковних архівів з історії Чернігівської єпархії.

Серед окремо зібраних ієромонах

Він ні 1838 рр.

висвячен

Борисогли

навчався в

чернечий і

училища та

22 березня

присуджен

Херсонськ

вчитель сі

духовній і

Печерсько

1854 р. б

монастире

монастирі

богослов'

Активі

1854 р. Л

Алешковс

документі

цінними а

зовнішньо

архівних

ковсистер

духовної с

майже пов

з часів її з

належать

ієрархії, щ

тридцяти

XIX ст., а т

Крім цього

рукопис "С

початку I

але, на ж

присвячен

Углицьком

рукопис "С

побачив с

питанням

документ

летописис

сентябрьс

Чернігівської
ого училища,
роцька Іваном
і І. Чернова,
публікацією

6-1821) було
орьхловського
ей явлення
месте, где в
а. Выбранное
иших грамот,
ідомості про
ри, перших
м Данила та
ис ризниці й
у монастиря,
е скорочений
ра²¹. Пізніше,
шого, перу
рты из жизни
на Михаила

к рр. ХІХ ст.
ли покликані
стей і рівень
тематичного
нням Синоду
оставление
ы повеление
е историко-
о-історичний
ернігівського
а історичних
я загального
блено²¹.

зпоряджень
середовища
в. історико-
документів з
е існувало ні
архіального
гуртувалися
и". Протягом
о цілий ряд
івів з історії

Серед дослідників церковної історії Чернігівщини 60-х рр. ХІХ ст. окремо слід відзначити вчителя Чернігівської духовної семінарії, соборного ієромонаха Києво-Печерської Лаври Никодима Алешковського.

Він народився 1815 р. в сім'ї дякона з Тамбовської єпархії. З 1832 по 1838 рр. навчався у Тамбовській духовній семінарії. В 1838 р. був висвячений у священники Христо-Воздвиженської церкви с. Уварове Борисоглібського повіту Тамбовської губернії. Протягом 1843-1847 рр. навчався в Санкт-Петербурзькій духовній академії. У січні 1847 р. прийняв чернечий постриг. З 1847 р. працював наглядачем Херсонських духовних училищ та вчителем вищого відділення Херсонського повітового училища. 22 березня 1849 р. за результатами захисту дисертації Алешковському було присуджено ступінь кандидата богослов'я. З 1850 р. він вчитель Херсонської духовної семінарії по класу священного письма, з 1851 р. - вчитель святого письма та суміжних з ним предметів у Чернігівській духовній семінарії. З 17 травня 1852 р. - соборний ієромонах Києво-Печерської лаври. У 1852 р. виконував обов'язки інспектора семінарії. З 1854 р. був членом комісії для складання описів церковного та монастирського майна при Чернігівській духовній консисторії та Єлецькому монастирі. 1 вересня 1854 р. Алешковського переведено на посаду вчителя богослов'я. У 1858 р. переїхав до Києва²².

Активна наукова діяльність Никодима Алешковського розпочалася 1854 р. Лише за чотири роки плідної археографічної діяльності Алешковським було опубліковано тридцять шість важливих письмових документів другої половини ХVІІ-ХVІІІ ст. по церковній історії краю з цінними авторськими примітками, а також детальною характеристикою зовнішнього вигляду та стану збереженості пам'ятки²³. Ґрунтовне вивчення архівних збірок Єлецького, Троїцького монастирів, архіву Духовної консисторії та Казенної палати, а також рукописного відділу Чернігівської духовної семінарії дало йому можливість першим серед історіографів єпархії майже повну картину ієрархічного устрою Чернігівської єпархії, починаючи з часів її заснування у 992 р. і до початку ХІХ ст. Перу Алешковського належать одинадцять наукових статей та начерків з історії Чернігівської ієрархії, присвячених опису життя та діяльності на чернігівській кафедрі тридцяти чотирьох єпископів та архієпископів кінця Х - першої половини ХІХ ст., а також начерк історії Новгород-Сіверської єпархії (1785-1797 рр.)²⁴. Крім цього, в листі Алешковського до О.Шятацького-Ілліча згадується рукопис "О настоятелях Черниговского Елецкого монастыря", який на початку 1857 р. було направлено до Синодального цензурного комітету але, на жаль, не опубліковано²⁵. Світ побачили лише три начерки, присвячені Єлецьким архімандритам: Іовнікідю Галятівському, Феодосію Углицькому та Ігнатію Максимовичу²⁶. До публікації також готувався рукопис "Жизнеописание святителя Феодосия Углицкого", який також не побачив світ²⁷. Ще одна наукова розвідка Никодима була присвячена питанням історичної хронології: перекладу датування письмових документів ХVІІ ст. "с летоисчисления от Сотворения мира на летоисчисление от Рождества Христова, учитывая различия между сентябрьским и январским летоисчислением, во избежание разности в

показанні *времени некоторых важнейших обстоятельств жизни Черниговских иерархов*²¹. Автором проаналізовано декілька грамот з ризниці Слєцького монастиря та вказано на суттєві помилки у визначенні деякими дослідниками років життя, діяльності та смерті видатних чернігівських архієпископів Лазаря Барановича та Феодосія Углицького.

Характеризуючи праці Николіма Алешковського, необхідно відмітити використання автором цілого комплексу документальних джерел (звітів, описів, універсалів гетьманів, указів та розпоряджень Синоду, постанов місцевої консисторії), які були опрацьовані під час його діяльності у складі комісії по впорядкуванню церковних та монастирських архівів. Для відтворення об'єктивного історичного процесу Алешковський детально аналізує отримані дані, намагаючись критично оцінювати особливості епохи, особистість авторів пам'яток та обставини їх створення. Крім того, для складання історії Чернігівської єпархії Алешковським було використано тексти майже всіх відомих на той час друкованих джерел та історіографічних праць, де висвітлені події церковної історії краю, починаючи від найдавніших літописів (Никонівського, Іпатіївського, Лаврентіївського, Софіївського, Новгородського, Радзивілівського, Густинського та інших), щоденника святого Дмитра (Туптала), топографічного опису Чернігівського намісництва О.Шафонського, матеріалів виданих Київською археографічною комісією "Акты относящиеся к истории Юго-Западной России" і до праць істориків першої половини XIX ст. А.Орнатського, Є.Болховітінова, М.Карамзіна, Філарета (Гумілевського), Макарія (Булгакова), а також новітніх дослідників чернігівської старовини М.Марковича, М.Маркова, С.Котлярова та А.Страломського. Додаючи до своєї праці невеличкий огляд історіографії та ґрунтуючись на позитивних досягненнях своїх попередників, Никодим намагається виправити їхні помилки та недоліки для формування науково обґрунтованої точки зору на історію Чернігівської єпархії.

Автор першим серед дослідників звернув увагу на плутанину у зв'язку зі згадками в джерелах Чернігівського єпископа Неофіта у 992 р. та 1072 р. Він довів, що на чолі Чернігівської єпархії було два одноіменних єпископа: Неофіт I (992р. - ?) та Неофіт II (згад. 1072 р.). Не враховуючи цю важливу деталь, сучасні дослідники й досі припускаються помилок²². Алешковський наводить багато цікавої інформації про події Київського собору 1147 р. та участь Чернігівського єпископа Онуфрія у висвяченні Київського митрополита русина Кліма Смолятича. Цікавими є праці Никодима з історії Чернігівської єпархії другої половини XIII - початку XVII ст., присвячені періоду входження Чернігівщини спочатку до складу Великого князівства Литовського, а потім - Речі Посполитої. Заслужують на увагу відомості про участь Чернігівського єпископа Ісаака на соборі 1415 р. у м.Новоградку при обранні митрополита Григорія Цимблака, цікаві факти з історії переходу єпископів Брянських та Чернігівських надприсіччя XV ст. у підпорядкування Московського патріарха. Цікавою є розвідка Алешковського стосовно першого Чернігівського єпископа відродженої у XVII ст. кафедри. Автор, спираючись на документально підтверджені факти, всупереч твердженням деяких дослідників, доводить, що чернігівська кафедра була відроджена²³ 1658 р. і першим чернігівським

єпископом
Копинським
номер 16.
розв'язані
архієпископ
Углицького
на єпископа
Чернігівськ
початкової
які взагалі
відомості.
та археологі
церковну і
загальною
воинні під
Чернігівщи

Такий
Чернігівськ
Пол'язані
історичної
місцевих
діяльність
публікації
історії Че
церковно-
наслідок -
події. По-
опублікова
рукописні
питань не
питань ієр
накопиче
Чернігівсь
Чернігівськ

¹ Копинський
² Лебедєв
-СПб., 2000.
³ Булаха
⁴ Тарас
духовній сем
та педагогічн
⁵ Черн
с.289-293.
⁶ Тамт
⁷ Неод
до друку та
с.124-126.
⁸ Макс
неофіталь

власних змін
грамот з
у визначенні
в історії
в історії
Углицького.
в історії
джерел (звітів,
указів, постанов
в історії у складі
архівів. Для
в історії
особливості
в історії. Крім того,
в історії використано
в історії географічних
в історії найдавніших
в історії Софійського,
в історії шоденника
в історії намісництва
в історії «Акты
в історії риків першої
в історії Філарета
в історії дослідників
в історії Котлярова та
в історії історіографії
в історії ків, Никодим
в історії історико-науково

в історії у зв'язку
в історії 1072 р.
в історії епископа:
в історії що важливу
в історії Алешковський
в історії 1147 р. та
в історії Київського
в історії Никодима з
в історії XVII ст.,
в історії Великого
в історії згодом на увагу
в історії 1415 р. у
в історії цікаві факти
в історії кінці XV ст.
в історії розвідка
в історії відновленої у
в історії підтверджені
в історії вводить, що
в історії чернігівським

владикою був Лазар Баранович, а єпископство його попередників Ісаї Копинського (1628-1631 рр.) та Зосими Прокоповича (згадується у 1649 р., помер 1657 р.) було лише номінальним. Крім цього, автором були розв'язані й інші складні питання життя та діяльності чернігівських архієпископів XVII-XVIII ст.: точно встановлено дату смерті Феодосія Углицького, місце поховання Іоанікія Галятівського, дата призначення на єпископську кафедру Лазаря Барановича, деякі аспекти історії Чернігівської духовної семінарії XVIII ст. І хоча при вирішенні питань початкової історії єпархії X-XI ст. історик припустився деяких помилок, які взагалі були типовими для дослідників XIX ст., а також проігнорував відомості легендарного характеру, усної народної творчості, архітектурні та археологічні джерела, які могли б розповісти багато цікавого про церковну історію краю, праця Никодима Алешковського стала першою загальною історією місцевої єпархії кінця X - середини XIX ст., і залишається понині цінним інформативним матеріалом для дослідників церковної історії Чернігівщини.

Таким чином, розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині в першій половині XIX ст. піднявся на вищий рівень. Пов'язано це, по-перше, з удосконаленням викладання церковно-історичної науки в духовних навчальних закладах. По-друге, для розвитку місцевих церковно-історичних студій важливе значення мала плідна діяльність історичних наукових товариств у сфері збирання, вивчення та публікації значної кількості архівних джерел, в тому числі по церковній історії Чернігівщини. Все це створило умови для позитивних змін у церковно-історичних дослідженнях, розширенню джерельної бази, та як наслідок - заклало підґрунтя для розвитку критичного погляду на історичні події. По-третє, перша половина XIX ст. відзначається збільшенням опублікованих історичних досліджень місцевих згадок історії єпархії перед рукописними, що в свою чергу стимулювало відкритий науковий діалог з питань церковної історії краю, який сприяв висвітленню проблемних питань існування Чернігівської єпархії. Все вищезгадане зробило можливим накопичення історичних знань про всі основні періоди існування Чернігівської єпархії¹⁰, що призвело до появи першої загальної історії Чернігівської єпархії, висвітленої в працях Никодима Алешковського.

¹⁰ Колесник І.І. Українська історіографія XVIII - початок XX ст. - К., 2000. - С.249.

¹¹ Лавдов А.П. Церковна історіографія в діяльності її представителів з IV до XX в. - СПб., 2000. - С.406-408.

¹² Булгаков Макарий. История русской церкви. - М., 1995. - Т.VIII. - С.429-430.

¹³ Гарасенко О. До питання про організацію навчального процесу в Чернігівській духовній семінарії наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. - Чернівці, 2001. - С.41.

¹⁴ Черниговские губернские ведомости. - Часть неофициальная. - 1841. - №45. - С.289-293.

¹⁵ Там же. - 1852. - №25. - С.272-275.

¹⁶ Неопублікована пам'ятка регіональної історіографії початку XIX ст. (Підготовка до друку та передмова Олександра Козаленка) // Сіверянський літопис. - 1996. - №4. - С.124-126.

¹⁷ Макавлевский Спасский монастырь // Черниговские епархиальные известия. - Часть неофициальная. - 1864. - 1 октября. - С.368.

- ⁹ *Споров П.* Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. - СПб., 1877. - С.528.
- ¹⁰ *Страдомский А.* Список префектов, ректоров и инспекторов Черниговской духовной семинарии со времен основания ее и до настоящего времени // Черниговские епархиальные известия. - Часть неофициальная. - 1867. - 15 июня. - С.441.
- ¹¹ Козелецкий Георгиевский монастырь // там же. - 1862. - 15 августа. - С.531-533.
- ¹² Свято-Троїцький Ільїнський монастир в Чернігові // там же. - 1841. - №50; Записки о Крутицком Батуринском монастыре // там же. - 1852. - №3. - С.15-16.
- ¹³ *Ориатский А.* История российской иерархии. - М., 1815. - Ч.ІІІ. - С.343-346; Ч. VI. - С.156.
- ¹⁴ Там же. - Ч. VI. - С.448-518.
- ¹⁵ *Чернов Н.* Краткая история Нежинского Благовещенского монастыря. - М., 1813.
- ¹⁶ Институт рукопису національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. - Ф.ХХІІІ. - №321.
- ¹⁷ Черниговские губернские ведомости. - Часть неофициальная. - 1843. - №16. - С.242-246.
- ¹⁸ Историческое описание Рыльцовского монастыря // там же. - 1842. - №4, 5, 6.
- ¹⁹ Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. - 1843. - №16. - С.242-246.
- ²⁰ История православной церкви в XIX веке. - Кн.2. - История славянских церквей в XIX в. - М., 1901. - Репринт М., 1998. - С.662.
- ²¹ Державний архів Чернігівської області. - Ф.679. - Оп.8. - Спр.3. - Арк.45 зв.
- ²² Формулярные списки о службе должностных лиц Черниговской семинарии и подведомственных ей духовных училищ за 1855/56 учебный год // Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. - Ф.802. - Оп.12. - Спр.995. - Арк.16-17; Спр.996. - Арк.17-20.
- ²³ Черниговские губернские ведомости. - Часть неофициальная. - 1854. - №31; 1856. - №№25, 26, 29, 40, 45, 51, 52; 1857. - № №2, 9, 36; 1858. - №№25, 26, 27, 35, 36, 37, 38, 39.
- ²⁴ *Никодим Алексеевский.* Начало Черниговской епархии после междоусобицы архиепископства // там же. - 1855. - №40; *Вин же.* Епископы Черниговские и Новгородка-Северского // там же. - 1855. - №41-45; *Он же.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский, Новгород-Северский и всего Севера // там же. - 1856. - №17. - С.129-131; *Он же.* Описание Черниговской иерархии // там же. - 1856. - №26-28; *Он же.* Описание бывшей Новгород-Северской епархии // там же. - 1858. - №42-47.
- ²⁵ Листи Н.Алешковського до О.Шимашького-Ілліча. // Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. - Ф.63. - №3-4, 91-95.
- ²⁶ Черниговские губернские ведомости. - Часть неофициальная. - 1856. - №5, 50.
- ²⁷ Там же. - 1856. - №50. - С.388.
- ²⁸ Там же. - 1856. - №6. - С.39.
- ²⁹ *Брайчевский М.Ю.* До проблеми виникнення лавроруської церкви (Чернігівська єпархія) // 1000 років Чернігівській єпархії. - Чернігів, 1992. - С.12-13.

РЕПУБЛІКАНІ

Палата приговорила к двум годам заключения в крепости крестьянина Королькова за агитацию среди крестьян села Терновки, Крелевского уезда, а также Ермиленю, у которого при обыске найдена чековая книжка Конотопской организации социал-демократической рабочей партии, принадлежности для печатания и партийная литература.

Былое. - 1906. - Ноябрь. - С.337-338.

УЧАС

Аналі
XX ст., пам
минулого.
протестан

Мало
України 20
відомих п
Ю.С.Реше
у процесі
написано
релігійну
історію пр

Також
баптистск
"Баптист"
1926-192
що ці виде
протестан
основі пер

Вин
крапке зро
На напу д
інституції
різних по
ставленн
суспільст

Парл
адміністра
постанов
об'єднан
загвердя
інформа
1925 р. бу
та інші н
міжвідом
релігійні
єпархіал
релігійні
делалі ж
та округа
спеціаль

ІГНАТУША А.Є.

УЧАСТЬ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЖУРНАЛІВ 20-Х РР. ХХ СТ. В ОРГАНІЗАЦІЙНІЙ РОБОТІ СВОЇХ КОНФЕСІЙ

Аналіз різнопланових сторін життя бурхливих та суперечливих 20-х рр. ХХ ст., дає змогу краще зрозуміти сучасність, уникнути прихрих помилок минулого. Це в повній мірі стосується і аналізу поширення українського протестантського руху 20-х рр.

Маловивченою сферою життя протестантських конфесій Радянської України 20-х рр. залишається журналістика. Її, як явище, помічали автори відомих праць з історії протестантизму В.І.Любащенко, С.І.Головащенко, Ю.Є.Решетніков, спеціально не аналізуючи роль протестантських журналів у процесі інституційної розбудови своїх конфесій. Останніми роками написано чимало праць, які розширюють горизонти знань про українську релігійну пресу ХІХ-ХХ ст., але вони, здебільшого, стосуються сторінок історії православних та протестантських видань Західної України.

Таким чином, практично не досліджується вплив друкованих органів баптистської, адвентистської та п'ятидесятницької конфесій - журналів "Баптист України", "Благовестник", "Евангелист", що виходили протягом 1926-1928 рр. - на процес життєдіяльності відповідних церков. Вважаємо, що ці видання зробили свого часу важливий внесок в організаційну розбудову протестантизму. Дана стаття є прагненням висвітлити зазначене питання на основі першоджерел, які на сьогодні вже стали бібліографічною рідкістю.

Вивчення першоджерел, зокрема періодичних видань, дозволить краще зрозуміти як духовні основи кожної конфесії, так і їх місце в суспільстві. На нашу думку, це сприятиме усвідомленню тенденцій розвитку релігійних інституцій, пояснить розуміння навколишньої дійсності прихильниками різних церков, розкриє на характер взаємин конфесій з державою, ставлення різних релігійних організацій до своїх віруючих, іновірців та суспільства взагалі.

Партійне керівництво через радянські органи встановило пильний адміністративний нагляд за діяльністю релігійних громад. Відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 9 травня 1924 р. (арт.5), всі громадські об'єднання, які діяли на території УСРР, з липня 1925 р. повинні були затверджувати та реєструвати свої статuti, подавати визначену інформацію. Наступного року постановою ВУЦВК та РНК від 7 жовтня 1925 р. було конкретизовано: релігійні громади повинні надсилати статuti та інші необхідні для реєстрації документи до ОкрМЕКОСО (окружної міжвідомчої комісії у справах спілок і союзів), а про факт реєстрації статутів релігійних громад повідомляти НКВС з надсиланням списків членів синархіальної ради [1. - Арх.37]. Ці нормативні акти були доведені до відома релігійних організацій різних конфесій. Контроль за конфесіями ставав дедалі жорсткішим, зокрема в питанні скликання ними з'їздів районного та окружного масштабу. З цією метою, починаючи з липня 1925 р., спеціальним обіжником Наркомату внутрішніх справ, підтвердженням

зверненням Наркомату до всіх окремівідділів від 20 грудня 1926 р., №9230/т/203, всі клопотання про скликання районних та окружних з'їздів релігійних громад усіх конфесій мали пересилатися на розгляд НКВС. До одержання відповіді НКВС заборонялося вживати будь-яких заходів у справі цих клопотань [1. - Арк.81].

У разі відкриття з'їздів або ділових зборів релігійних організацій на них, як правило, були присутніми представники влади. Наприклад, на Кременчуцькому окружному з'їзді п'ятидесятників 1928 р. був присутнім представник Кременчуцького окремівідділу [2. - №6-7. - С.32].

Громади українських протестантів: адвентистів, баптистів (з 1918 р. створюється всеукраїнське об'єднання) та п'ятидесятників (виникнення руху в Радянській Україні дається 1921 р.) musiли переживати період організаційного становлення та розвитку в умовах жорсткого та недоброзичливого державного контролю.

Поширення "сектантської літератури" було явищем, небажаним для влади. Тому остання поставила за обов'язок місцевим адміністраціям стежити за розповсюдженням релігійних видань. Це було зроблено вже в 1925 р., коли ще не було всеукраїнської церковної преси. Отже, влада усвідомлювала небезпеку консолідуючої ролі преси в організаційному зміцненні протестантських конфесій.

Основними стратегічними напрямками організаційної роботи конфесій в цей час були: налагодження дисципліни, розгалуження її структури, визначення та відпрацювання важелів та механізму керівництва. Саме у цих напрямках і проводилась активна робота, в тому числі засобами періодичної преси.

Розглянемо виконання завдань по згуртуванню та організаційному зміцненню конфесій кожним з друкованих органів з метою порівняльного аналізу засобів їх впливу на маси.

Одним з основних напрямків віровчення п'ятидесятників було повернення до початкових християнських традицій: *"Церковні організації стали вогнищем без вогню, світильником без олії... Вийти з цього сумного і ненормального положення можна лише одним шляхом - потрібно повернутися до початкової апостольської практики і кинути за борт, як непотрібний та зайвий баласт, все те, що суперечить слову Божому"* [2. - №1. - С.10]. Засобом досягнення мети вважалася дисципліна. *"В домі Божому не повинно бути місця для легковажності, халатності та розхлябаності. Хто дозволить собі порушити церковну дисципліну і порядок або недотримання постанов, громада веде рішучу боротьбу, аж до виключення з громади"*. Конкретні параграфи Статуту Християн евангельської віри вчили, як треба поводити себе з порушниками: *"7. Не мати спілкування з тими, хто називається братом, лишається перелободієм, або ласкаєм, або служить бовванам, або хижакам. З таким навіть не їсти разом... гребуючи навіть одежею його. 8. Єретика, після першого і другого втлумачення, повинні відцуратися, знаючи, що той розбестився і грішить, коли є самозасудженим. 9. Віддалятися від усякого брата і сестри, що роблять безчашно"* [2. - №1. - С.7].

Вимагаючи беззаперечного підпорядкування громади пресвітерам, "Евангелист" посилався на Біблію з метою сформувати в читачів думку

про те, що евангеліст потрібно організації молитися підштовху таким чин пересіченим "живим камі" лідери Пен один з афор за ними". І слово" на і вчяти та п розуміється духовних б уваги нада

Стосо евангельсь догматі пр жиночі, хор а отже, всі з висповок, Ї знов на с дисципліні

Прово союзними І.Ю.Ворона з його та М денний Крс м.Павлиш. І відділ ВСХЄ жорстко пер питання влі "мати від (виховував в

Кожна Враховуюч намагалася просвітнім анонімна ст С.22], в як мотивації в суспільствє однокорінн Духом", але просвітлені "начатками

про те, що Бог поставив одних апостолами, інших - пророками чи євангелістами, третіх - пастирями. А отже зазначалося, що до пресвітерів потрібно ставитись належним, дуже шанобливим чином. Церква, як організація в цілому, повинна їм підкорятися, піклуватися про утримання, молитися за них та вшановувати з любов'ю. Читача ненав'язливо підштовхували до висновку, що коли вже вся організація має ставитись таким чином, то ще більше шанування пресвітерів має бути з боку пересічних віруючих, які є за висловами п'ятидесятницьких ідеологів "живим камінням" у будові церкви. Про широкі повноваження, що надавали лідери Пентекостелу духовним наставникам громад свідчить, наприклад, один з афоризмів журналу: "Обов'язок пастирів - пастити стада, наглядати за ними". Підкреслювалося, що пресвітеру надавалося право "говорити слово" на всіх без винятку зборах. Цікаво, що про завдання пресвітерів вчити та проповідувати нагадувалося майже побіжно, як про те, що розуміється саме собою. Лише бажалося, звертаючись безпосередньо до духовних батьків громад, не зв'язувати себе життєвими справами та більше уваги надавати духовному опікуванню.

Стосовно структури церкви Всеукраїнського союзу християн євангельської віри (ВСХЄВ), базуючись на спільному для всіх протестантів догматі про церкву як тіло Христове, журнал визначав, що всі зібрання - живочі, хорові тощо та кожен окремий член громади "суть тіло Христове", а отже, всі знаходяться під наглядом пресвітерів, пастирів, - а втім, робився висновок, їх сутність одна, тільки різну мають назву. Таким чином, знов та знов на сторінках часопису поверталися до висвітлення питань дисципліни та ієрархії в громадах.

Проводилася ідея про керівну роль центру, кураторство в усіх регіонах союзними проповідниками з центру. Дана ідея явно була висунута І.Ю.Воронаєвим, лідером та духовним наставником п'ятидесятників. Так, з його та М.В.Рюмшина подання це питання було включене у порядок денний Кременчуцького окружного з'їзду, що відбувся 17 червня 1928 р. в м.Павлиш. На даному форумі був організаційно оформлений Кременчуцький відділ ВСХЄВ, обрано його Правління. Фактично було створено новий ланцюг жорстко централізованої структури п'ятидесятницької церкви. Розглянувши питання влаштування кураторства з боку Союзу, з'їзд прийняв резолюцію "мати від Союзу одного більш досвідченого проповідника, який би виховував всі громади і групи нашого відділу" [2. - №6-7. - С.32].

Кожна родина, кожен народ, кожен рух міцний своїми коріннями. Враховуючи цей фактор у зміцненні конфесії, редколегія "Євангеліста" намагалася, незважаючи на брак місця та часу, приділяти хоч трохи уваги просвітнім питанням, друкуючи статті з історії християнства (наприклад, анонімна стаття "Про гоніння на християн у перші століття" [2. - №6-7. - С.22], в якій перелічувалися всі періоди гонінь віри, пояснювалися мотивації несприйняття християнства різними верствами тогочасного суспільства); про витoki п'ятидесятницького руху, де визнавалася їх однокорінність з баптизмом (стаття Ф.Сокурєнка "Про хрещення Святим Духом", але водночас підкреслювалася вища, порівняно з іншими, ступінь просвітлення п'ятидесятництва, всі попередні здобутки називалися лише "начатками вчення Христа".

Найголовніші положення п'ятидесятищого вчення були компактно викладені у першому номері новоствореного журналу і в подальших публікаціях редакцією неодноразово робились посилання саме на цей номер: *"не повинно бути прихованим від нас те, що хрещення Духом Святим нам потрібне, і про отримання його багато казалося у першому номері журналу "Евангелист" [2. - №3-4. - С.27].* Так само постійно підкреслювалася інша теза: І.О.Воронаєв і журнал "Евангелист" стоять біля витоків масового організованого руху п'ятидесятників в СРСР.

Отже, досягнення стрункості структури, жорсткого централізму і дисциплінованості членів лежали в основі п'ятидесятищого розуміння пріоритетів розвитку церкви. Саме ці пріоритети повсякчасно пропагувалися друкованим органом п'ятидесятників.

Набагато меншу роль в організаційних справах своєї конфесії відіграв адвентистський журнал "Благовестник". Практично ця роль звелась до публікації огляду подій VI Всесоюзного з'їзду адвентистів сьомого дня, що відбувся 12-19 травня 1928 р. у Москві. Повідомлялося, що на з'їзді були виголошені доповіді з таких гострих та актуальних питань, як фінансовий стан справ, ведення статистичного обліку зсередині організації, відкриття Біблійного інституту, видання духовної літератури.

Огляд подій з'їзду був поданий під криптонімом "А.М.Д." Вважаємо, що це був криптонім одного з ідеологів адвентизму, активного автора друкованих матеріалів на сторінках "Благовестника", представника верхівки українських адвентистських громад А.М.Дудко. Майже у перших реченнях свого огляду він акцентував увагу на факті, що в оприлюдненому на з'їзді звіті Всеукраїнського об'єднання було висвітлено *"відрадіні успіхи і досягнення справи Божої на Україні"*, на відміну від проблем організаційного становлення конфесії на Далекому Сході, у Сибіру, північних європейських районах - Архангельську, В'ятці тощо. Безумовно, подібне підхвалення та позитивне порівняння мало справити належний вплив на українських читачів журналу, підвищуючи їх власну самооцінку, викликаючи почуття задоволення та бажання й далі плідно та злагоджено працювати для укріплення своїх громад. Керівництво адвентистів намагалося ввести проведення з'їздів у русло визначеності та регулярності. Якщо попередній з'їзд відбувся в 1924 р. і на з'їзді 1928 р. аналізувалися досягнення за чотири минулих роки, то завдання наступного періоду приймалися цим з'їздом на три роки [3. - №3. - С.16]. Черговий форум планувалося провести у 1931 р. Автор повідомив, що з доповідями про духовне життя громад виступили Г.Цират та Б.Шмідт. Ці люди були серед подвижників адвентизму, їх нотатки неодноразово публікувались у "Благовестник". Редколегія журналу, зробивши коротке резюме по суті змісту доповідей, від імені вищого органу адвентистів - з'їзду - нагадувала основні вимоги церкви до віруючих, як опорні віхи організаційної роботи. Серед них на перший план ставилась вимога активної участі в суботніх біблійних зборах та бесідах, потім - повсякденна робота по вивченню Біблії, обов'язкове ранкове та вечірнє моїння, дотримання вимог санітарної реформи.

Через журнал лідери руху почали проведення програми найбільш ефективних засобів згуртування - залучення (насамперед, керівниками груп) членів до активної участі в усіх видах служіння, практику проведення

регулярно
впровад
історії п
номері з

Одн

Але в р
нерегуль
штатним
регіонал
метою ст
про що
церкви
союзів. І
Північно
Внаслід
дня було
не менш
- 500 чол

Адв
на терен
встановл
роботи).
громада
з журнал
не вдало
такою ж
листува
однозна

Так
становле
читачів
розпочал
активної

При
Всеукраї
завдань
українсь
журнал
її межах
Всеукраї
Правлін
союзних
1926. - Л

Благ
17 листог
якому Я.
влаштува
обласног

регулярних зборів керівників груп з метою обміну досвідом. Але для впровадження ідеї організаційного укріплення адвентистської церкви в історії не вистачило часу. Та й сама ідея пролунала у передостанньому, номері журналу. Отож, вона більш не піднімалася й не висвітлювалася.

Одним з канонів адвентизму була і є вимога обов'язкової десятини. Але в реаліях того часу мізерні грошові надходження від віруючих були нерегулярними. Між тим, утримання управлінського апарату, інституту штатних благовісників, видавничча справа та влаштування навчальних регіональних курсів підвищення кваліфікації вимагали значних витрат. З метою скорочення витрат було проведено реорганізацію структури церкви, про що "Благовістник" коротко повідомив читачів. Був змінений Статут церкви та проведено перерозподіл районів обласних адвентистських союзів. Наприклад, Північний та Східний обласні союзи були злиті в один Північно-Східний, Далекосхідний союз - приєднаний до Сибірського. Внаслідок реформи на території Радянського Союзу адвентистами сьомого дня було створено всього чотири обласних союзи, що мали об'єднувати не менше 2500 членів, і складалися з громад, мінімальна чисельність яких - 500 чол.

Адвентисти прагнули впровадити принцип централізації керівництва на теренах всього СРСР. Журнал "Благовістник" повідомляє про встановлення єдиного "Дня жатви" (тобто свята підбиття підсумків річної роботи). Мусимо відмітити, що бажання встановити єдиний по всіх громадах день жатви проявляли і баптисти, але аналіз листування читачів з журналом "Баптист України" показав, що в 1926-1928 рр. баптистам не вдалося досягти уніфікації проведення цього дня. Вважаємо, що такою ж була ситуація і у адвентистів, хоча через значно менший обсяг листування, зафіксований адвентистським журналом, зробити однозначний висновок важко.

Таким чином, участь журналу українських адвентистів в організаційному становленні своєї конфесії проявилася, переважно, у доведенні до відома читачів суттєвих перетворень, які за рішенням керівництва АСД розпочалися з 1 січня 1928 р., та стимулюванні віруючих до належної активної участі в організаційних заходах церкви.

Принципові положення організації нових громад, структура правління Всеукраїнського союзу об'єднань християн-баптистів у відповідності до завдань подальшої організаційної розбудови конфесії були представлені в українському журналі "Баптист України". З метою подальшої консолідації журнал регулярно подавав адреси богословських зібрань по Україні і поза її межами. В ньому був опублікований, складений на засіданні Ради Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів (ВСОБ) 18-20 вересня 1925 р. Правлінням список громад Союзу; визначена інформація про призначення союзних благовісників, їх прізвища та перелік районів їх діяльності [4. - 1926. - № 1. - С. 32].

Благовісники відвідували з'їзди та збори на місцях. Наприклад, 13-17 листопада 1927 р. відбувся обласний з'їзд Запорізького об'єднання, на якому Я.Ф.Фрезе та П.Г.Лев надали багато порад і настанов стосовно влаштування внутрішнього життя громад, рекомендували представника обласного об'єднання Я.Г.Фрізена для рукопокладення на союзного

благовісника, що й було зроблено. Я.Ф.Фрезе часто свої теоретичні доповіді публікував в журналі. Через тиждень після зазначених подій учасники з'їзду разом з провідними українськими ідеологами А.М.Букрєєвим, Браунштейном, Щукіним, Павленком виступали з доповідями та поясненнями Слова Божого на IV з'їзді Мелітопольського обласного об'єднання (23-28 листопада 1927 р.). Головував на цьому форумі Я.Ф.Фрезе. В середині роботи з'їзду прибув і представник Всесоюзного федеративного об'єднання В.П.Степанов, який виголосив доповідь про матеріальне служіння в громадах [4. - 1928. - №5. - С.49-50].

Традицію - відвідувати форуми та спрямовувати їх роботу - започаткував голова українських баптистів А.П.Костюков. Зазвичай наголоси робилися на вдосконаленні виховної роботи, яку, на думку лідера ВСОБ, потрібно завжди починати з виховання наставників - пресвітерів. У журналі друкувалися ці виступи на форумах, виділялися тези головних завдань, а згодом коментувалися в інших статтях.

На сторінках "Баптиста України" коротко аналізувався перебіг подій та внесок всіх з'їздів українських баптистів в розвиток конфесії в Україні, що надавало пересічним членам громад інформацію з історії руху. Характеризуючи перший з'їзд (1-8 жовтня 1918 р.), наголошувалося, що в його постановках дуже виразно простежується нерішучість, *"почувається, що це тимчасова організація, поки не збереться Всеросійський з'їзд, навіть ухвалено було не засновувати власного фінансового відділу"* [4. - 1928. - №5. - С.40-41]. Цю характеристику давав один з ідеологів баптистського руху, прихильник української національної ідеї І.Кмета-Єфимович. На його думку, революційні події разом із хмелем свободи привнесли до руху розгубленість, проблеми становлення організаційної структури, нерішучість і невміння взятися за справи самостійно, не очікуючи вказівок з колишнього імперського центру: *"взагалі було велике у всіх багання і обережність, щоб не "образити" керівництво всього союзу... Ще ж наше братство на Україні так мало розуміло вагу своєї організації, (підкреслення наше - авт.) було дуже молоде і неспіве".* Приблизно так оцінювався і внесок другого з'їзду (весна 1921 р., м.Зінов'ївськ (раніше - Єлісаветград, пілі - Кіровоград): *"нарада у Зінов'ївську чогось нового, рішучого не внесла, але все ж, хоч номінально, "Всеукраїнський Союз Баптистів" існував".* З жалем та гіркотою розповідав автор про третій з'їзд (1922 р., Київ) як про найбільш невдалий та безхарактерний, на якому *"ще раз проявилась невідомість українців взагалі, а українців баптистів - зокрема".* І.А.Кмета-Єфимович так пояснював свою характеристику: *"Сталось так, що з'їзд пішов на заклик представників Московського Союзу і ухвалив ліквідувати Всеукраїнський союз баптистів".* Зовсім по-іншому оцінюється ним роль та значення четвертого з'їзду (12-17 травня 1925 р., Харків): *"це вже не був з'їзд багання, нерішучості".* З'їзд остаточно ухвалив стати на ґрунт своєї організації, *"зберігаючи братній зв'язок з центром у Москві".* Резюмуючи викладене, журнал проводив думку про наявність численних доказів на користь того, що курс, взятий четвертим з'їздом, був правильний. Сподівання на подальший творчий розвиток самостійної організації покладали на п'ятий з'їзд 1928 р., а наступний форум планувалося провести через три роки [5. - С.202].

Важливі життєві Радянсько засідання. 1926 р., п Всесвітній в Європі д жовтня 192 травні 192 щорічно. ст. Костян цей рік жур ж номері "І П.Г.Алеш підбивали результати Ради ВСО

Насич №2 розпов Алт.) в Зін П.Я.Дарю т з'їзду, які неузгоджені призначенні у червні 19 М.І.Зюбан діяльності і діяльність громадах т відділів і на

Серед виділяються публікувати баптистів у округи) ви обласного с Всеукраїнсь (про причин травня 192 "Баптиста У визначення розглядалих християн-ба християн-б фотоматеріа що з привіт тоді як повн з'їзду та опр

Важливе місце редакційно надавалося публікаціям про найважливіші віхи життя українських громад баптистів, об'єднань одновірців в Радянському Союзі та в усьому світі. Зокрема, у №1 за 1926 р. - про засідання Ради ВСОБ 18-20 вересня 1925 р., пленум ВСОБ 22-25 квітня 1926 р., про майбутній Конгрес віруючих СРСР за участю Голови Всесвітнього Союзу Баптистів доктора Е.Я.Маллінса та уповноваженого в Європі доктора Рашбука, який планувалося провести 30 вересня - 3 жовтня 1926 р., рішення щодо скликання п'ятого Всеукраїнського з'їзду у травні 1927 р.; №2 за цей же рік - про сьомий з'їзд (з 1918 р. відбувався щорічно. - Авт.) Середньо-Південного району (4-6 жовтня 1925 р., ст. Костянтинівка на Донбасі) та перший з'їзд баптистів Сибіру; в №6 за цей рік журнал підводив підсумки першої річчії ВСОБ, крім того, в цьому ж номері "Баптиста України" була надрукована велика стаття "Авен-Езер" П.Г.Алешко-Ожевського (одного з членів редколегії журналу), в якій підбивались підсумки першого року діяльності ВСОБ, аналізувалися результати роботи. Статтю було підготовлено за матеріалами засідання Ради ВСОБ 24-27 вересня 1926 р.

Насиченим у висвітленні таких питань для журналу був і 1927 рік: №2 розповідав про XIV обласний з'їзд (проводився щорічно з 1913 р. - Авт.) в Зінов'ївську 3-7 листопада 1926 р., в роботі якого взяли участь П.Я.Дацик та М.І.Зюбанов; №6 оприлюднив програму п'ятого Всеукраїнського з'їзду, який планувалося провести у травні цього року, але через неузгодженість із владою цього так і не відбулося; №10 інформував про призначення делегатів на Всесвітній конгрес християн-баптистів у Торонто у червні 1928 р.: А.П.Костюкова, А.М.Букрєєва, І.А.Кмети, І.Міллера, М.І.Зюбанова; в цьому ж номері в програмовій статті І.А.Кмети "До планів діяльності наших союзів" аналізувалася місіонерська та проповідницька діяльність союзу, наголошувалося на підсиленні виховної роботи в громадах та характеризувався структура правління ВСОБ за кількістю відділів і надавався огляд діяльності кожного з них.

Серед публікацій 1928 р. в плані інформаційно-організаційної роботи виділяються три номери: в №4 повідомлялося про Всесвітній конгрес та публікувався доклад правління ВСОБ на засіданні Всесоюзного з'їзду баптистів у Москві; в №5 М.Галич (пресвітер с.Чернігівки Мелітопольської округи) висвітлював події та підсумки 4-го з'їзду Мелітопольського обласного об'єднання; в №7 повідомлялося про перебіг та ухвали п'ятого Всеукраїнського з'їзду у Харкові, який нарешті, після численних перенесень (про причини яких неодноразово пояснювалось читачам) відбувся 10-14 травня 1928 р. і на якому були присутні 400 делегатів. Саме інформація "Баптиста України", надрукована в сьомому номері, стала джерелом для визначення кількісного складу учасників з'їзду та питань, що на ньому розглядалися при написанні узагальнюючої праці "История евангельских христиан-баптистов в СССР", виданої Всесоюзною Радою евангельських християн-баптистів в 1999 р. Журнал представив стенографічні та фотоматеріали, програму форуму та репортаж з місця подій. Слід відмітити, що з привітанням форуму вийшов вже травневий, п'ятий номер журналу, тоді як повний пакет інформації був наданий читачеві вже по закінченню з'їзду та опрацюванню матеріалів.

Про інтенсивну діяльність роботи правління ВСОБ свідчить аналіз вихідної кореспонденції, яка проходить на сторінках журналу. В №1 за 1926 р. було надруковано "Заклик до усього братства баптистів на Україні". На ньому стоїть вихідний штамп правління від 1 липня 1925 р. під №3. Тобто з моменту утворення Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів (відбулося під час четвертого всеукраїнського з'їзду баптистів, 12-17 травня 1925 р., м.Харків) це був всього третій документ, що вийшов з канцелярії правління. В №5 за 1926 р. у зверненні "Від Союзу до громад. Всім громадам, групам і окремим членам церков Христових всього нашого братства Баптистів на Україні" вихідний штамп від 20 серпня 1926 р. вже має №1150.

Таким чином, за рік існування союзу ділова активність правління набрала дуже великих обертів - понад тисячу вихідних документів за вісім місяців, що в середньому складало більш як 140 документів за місяць.

За допомогою журналу правління сповіщало членів Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів про сформовану організаційну структуру союзу для дієвої роботи в громадах: всі громади і групи союзу, яких нараховувалося понад 1000, розподілялися на місійні дільниці, кожна з яких мала по 25-30 громад. Всього, таким чином, було утворено 33 дільниці [4. - 1927. - №6. - С.45]. У кожна з них призначався стаціонарно працюючий союзний благовісник, який мав регулярно відвідувати кожну з громад своєї дільниці для допомоги місцевим пресвітерам в обслуговуванні внутрішнього життя громад та загального спостереження за роботою дільниці. Черговий рік інтенсивної роботи в громадах баптистів розпочинався, як і з православних церквах, з вересня місяця. Відповідно до цього Рада збиралася один раз на рік, а решту часу діяло правління та благовісники на своїх ділянках. Крім 33 робітників союзу, що були вивільненими від іншої роботи і закріплені за дільницями, за кошти союзу утримувалося ще 13 "братів старих пресвітерів для роботи домобудування в кожному з обласних об'єднань". Згідно з рішенням Ради ВСОБ, благовісникам встановлювалося утримання в розмірі від 30 до 100 крб., виплати здійснювалися з жовтня місяця.

До складу Ради ВСОБ, як це видно з публікацій журналу, входили: Голова (А.П.Костюков), заступник (П.Я.Данко), скарбничий (А.Г.Альохін), 13 членів Ради ВСОБ (станом на 1926 р. - А.М.Бухрєєв, Б.А.Правосєров, П.Е.Каплієнко, А.Н.Хоменко, А.Н.Нестеренко, І.Я.Міллер, Г.О.Боролін, Д.В.Шорніков, М.Н.Браунштейн, Г.О.Остапєць, Ф.Г.Косолапов, Ф.А.Жадкевич, А.К.Оніпко) та три кандидати в члени Ради.

На засідання Ради запрошувалися також голови районних об'єднань: наприклад, в 1926 р. це були від Запорізького району А.К.Драчій, від Миколаївського - Т.Ф.Безушко, від Київського - Є.Г.Педяш, від Зинов'ївського - Н.Р.Левченко, від Полтавського - Д.Хом'як, від Одеського - П.С.Шукін, від Бердянського - Д.Ветров, та окремо від німецької секції союзу К.І.Циммерман. У 1928 р., за інформацією журналу, на п'ятому Всеукраїнському з'їзді головою Правління був обраний знов А.П.Костюков, заступником та водночас секретарем - А.М.Бухрєєв, скарбничим - Ф.Г.Косолапов. Події цього з'їзду докладно висвітлювалися та пропагувалися журналом [4. - 1928. - №5. - С.39-40].

До в
неправил
відміну т
Ново-Одс
поведінку

Прак
середови
"Баптист

Прав
заходів, з
проповід
членів. У
про прове
свідчать л
астановле
діапазоні
серпня - 1
Харківськ
вересня" [
- у повідс
дата - 3 :
складався

Редю
протягом
вальденсі
Викладач
Гусє" (ЛВ.
були опри
минулого
руху (у №
під крипт
поданий
журналу, і
рік викла
починаюч
фотокарт

Бапт
протестан
громад. Ц
та під че
фотограф
у громада

За ча
зростали
консоліду
повідомл
громади"
було тип

До відома одновірців доводились також негативні факти, такі як неправильне рукопокладення на служіння та рішення Ради ВСОБ про відміну такого рукопокладення, про відлучення колишнього пресвітера Ново-Одеської громади З.І.Мосенцова від церкви за нехристиянську поведінку [4. - 1926. - №6. - С.56] тощо.

Практично жодна з організаційних змін в діяльності баптистського середовища не відбулася поза увагою друкованого органу ВСОБ - журналу "Баптист України".

Правління ВСОБ намагалося уніфікувати час проведення найголовніших заходів, зокрема, "свята жатви" - урочистого підведення підсумків проповідницького року, яке часто супроводжувалося хрещенням нових членів. У 1926 р. по громадах було розіслано повідомлення керівництва про проведення цього свята єдиним днем 29 серпня. Але на практиці, як свідчать листи та дописи з місць, як у 1926, так і у 1927-1928 рр. єдиного встановленого дня проведення хрещення так і не дотримались, діючи в діапазоні "оксамитового" сезону, коли ще теплі вода та повітря: кінець серпня - початок вересня. Так, у репортажі Ф.Погрібляка з дня жатви у Харківській громаді в 1926 р. чітко вказувався день: "у суботу ввечері, 4 вересня" [4. - 1926. - №6. - С.49]. Були й більш пізні проведення цього свята - у повідомленні за цей же рік Є.Крашана "В малому - велике" названа дата - 3 жовтня [4. - 1926. - №7. - С.46] та наданий опис заходу, що складався з молитовного зібрання, літературної частини та загального обіду.

Редколегія практикувала звернення до ідейних джерел: у 1926 р. протягом декількох місяців друкувалась історія релігійної реформації вальденсів (Ліон, 1173 р.), яких баптисти вважали одними зі своїх предтеч. Викладались та коментувались основні положення їх вчення. Статті "Іван Гус" (Л.Б.) та "Уривки з історії Християнської церкви" (І.Кмета-Єфимович) були оприлюднені в №11 за 1928 р. Особливу увагу в плані звернень до минулого у 1928 р. надавали публікаціям історичних екскурсів до витоків руху (у №6) та спогадів ветеранів ("Короткий нарис пережитого", автора під криптонімом Я.М. (№7); "На шляху істини" С.О.Куліша (№11 - також поданий під криптонімом "К.С."). М.Галич, активний кореспондент журналу, пресвітер с.Чернігівка на Мелітопольщині, у статті в №11 за цей рік виклав коротку історію становлення баптистської громади в селі, починаючи з появи перших віруючих у 1910 р. Додіє ілюструвався фотокарткою громади.

Баптистський журнал досяг найбільших, порівняно з іншими протестантськими виданнями, успіхів у складанні літопису життєдіяльності громад. Це були публікації про репресії щодо подвижників руху при царизмі та під час громадянської війни; про виникнення громад (часто із фотографіями) та обласних районів, про святкування та проведення обрядів у громадах.

За час існування журналу, кількість кореспонденцій про життя громад зростала з кожним роком, що свідчить про його значну організаційно-консолідуєчу роль. Тільки в номері за 1928 р. (№6) знаходимо докладні повідомлення: "Ювілей Бориспільської громади", "З життя Н.-Павлівської громади", "Сазоновська громада", "Зібрання в Лабинській громаді" і це було типовим для всіх номерів.

Для коротких повідомлень в журналі весь час діяв розділ "Голоси з місць". Аналізуючи ці повідомлення, бачимо, що більшість з них або подавалась за криптонімами, або автор не вказувався взагалі. Причому кількість анонімних повідомлень невпинно зростала, сягнувши найбільшого числа у 1928 р. За умов активізації державної боротьби проти релігії людині потрібна була особиста мужність, щоб підписатися під текстом повністю, не обмежуючись ініціалами.

Журнал не приховував труднощів становлення громад: важко всім; люди чути образи з боку селян; летять каміння у вікна ("Баттист України", 1927, №6); відбуваються зіткнення з родичами (1927, №7) та православними священиками (1927, №8). Інколи сутички закінчувалися трагічно - вбивством баптистських місіонерів, зокрема, І.Канделакі в Грузії, про що також інформував журнал (1927, №10), як і про день пам'яті місіонера М.Шафрана, розстріляного білогвардійцями у 1920 р. в с.Чернігівці Мелітопольської округи [4. - 1927. - №3. - С.23] та подальшу роботу громади в цьому селі [4. - 1928. - №1. - С.31-33], про вбивство віруючої жінки в с.Іванківці у 1926 р. [4. - 1927. - №6. - С.29]. Але оптимістичною була узагальнююча ідея - гуртуймося, бо всі жертви не даремні, це етапи зростання переможної віри.

Члени редколегії почали практикувати аналітичні зрізи розвитку руху на місцях. Так, у 1927 р. А.Альохін написав огляд "Євангельський рух в Харкові" [4. - 1927. - №11. - С.30-38]. До такої роботи підключалися й автори з місць - А.Козовський, розповідаючи про святкування 60-ліття баптистського руху в СРСР на Донбасі [4. - 1928. - №1. - С.57-58], аналізував стан його розвитку в цьому регіоні. Аналізу стану справ на Васильківській дільниці Середньо-Південного району (на Київщині) присвячувався допис під криптонімом Я.Ф. (вважаємо, - Я.Ф.Фрезе. - Авт.) [4. - 1928. - №7. - С.47-49].

Таким чином, засоби масової інформації протестантських громад активно сприяли організаційній розбудові своїх конфесій. Кожен з журналів навіть одним фактом свого існування відігравав консолідуючу роль, сприяючи укріпленню зв'язків між громадами та центром, громад та віруючих між собою. Вони були основним рупором конфесій, доносили до громад постанови та рекомендації центру й давали можливість зворотнього зв'язку, інформуючи керівництво про стан справ на місцях та реакцію пересічних братів та сестер по вірі. Журнали сприяли уніфікації та поступальності життєдіяльності громад. Хоча визначаємо різний потенціал організаційного впливу преси. Вважаємо, що найбільших успіхів в цьому напрямі досяг орган українських християн-баптистів.

1. Державний архів Запорізької області. - Ф.Р. 316. - Ст.3. - Спр. 187.
2. Євангелист. Орган Всеукраїнського союзу християн євангельської вери. - 1928.
3. Благостіюк. Орган Всеукраїнського об'єднання адвентистів сьомого дня. - 1928.
4. Баттист України. Орган Всеукраїнського союзу об'єднаних баптистів. - 1926-1928.
5. История евангельских христиан-баптистов в СССР. - М., 1989.

СТ ДО УКР

Активі
дослідників
розробок по
окремих пер
про ставлен
20-х рр. ХІ
вивчення іс

Спроб
української
української
оборнопра
Українськи
присвячені
охарактер
А.Зінченко
інших діяч

Київсь
початковий
перші крок

В рус
українізації

Не ди
православ
недостатні
православ
розп'яті ви
позацерков
спеціальне
протягом 2
церков. В
характер су
десятиліт
свідомості

Наск
перетворен
висловили
вирішенні
впровадже
автокефал
спілкуванн
можливе с
використи

БОБКО Т.Г.

СТАВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ДО УКРАЇНІЗАЦІЇ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В 20-Х РР. ХХ СТ.

Активізація сучасних релігійних процесів викликала зростання зацікавленості дослідників історією української православної церкви. Вагоме місце серед наукових розробок посідають дослідження взаємодій держави та церкви, становища окремих церков, їх національного характеру. В цьому контексті розгляд питання про ставлення православного духовенства до українізації церковного життя в 20-х рр. ХХ ст., на наш погляд, сприятиме більш глибокому та всебічному вивченню історії православних конфесій.

Спроби здійснення українізації церковного життя, тобто впровадження української мови в богослужіння, використання національних особливостей українського церковного сліву, іконопису організації церковного устрою на засадах соборноправності, розглядалися вітчизняними науковцями та істориками діаспори. Український історик діаспори І.В.Ласовський в узагальнюючому дослідженні, присвяченому історії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), охарактеризував складові феномену українізації [1]. Сучасний дослідник А.Зінченко визначив внесок діяльності митрополита УАПЦ В.Липківського та інших діячів у справу реалізації ідеї богослужіння рідною мовою віруючих [2].

Київські археографи І.Преловська, Л.Пилявець здебільшого досліджували початковий етап українізації церкви: церковно-визвольний рух в роки революції, перші кроки організаційного оформлення УАПЦ її канонічні засади [3].

В руслі вивчення оновленського руху С.Жилок звертає увагу на українізаційні заходи Синодальної конфесії [4].

Не дивлячись на очевидні здобутки у вивченні національних проявів православ'я, багато аспектів залишається недослідженими. Зокрема, недостатньо висвітленими є питання про ставлення духовенства Російської православної церкви (РПЦ) до використання рідної мови в богослужінні. При розгляді вищезгаданої проблеми науковці робили акцент на визначенні передусім позацерковних чинників, які впливали на процес українізації. Не знайшов спеціального висвітлення в літературі і такий важливий момент, як ставлення протягом 20-х рр. до українізації різних категорій духовенства усіх православних церков. Вважаємо, що з'ясування цих питань допоможе краще зрозуміти характер суспільно-церковних проблем, сутність утворених на Україні в другому десятилітті ХХ ст. православних церков та визначити рівень національної свідомості духовних верств населення і всього суспільства.

Напередодні 20-х рр. усі сфери православного життя потребували кардинальних перетворень. Духовенство РПЦ, передусім представники нижчої ланки ієрархії, висловилися за розширення участі мирян та парафіяльних священикослужителів у вирішенні церковних справ. За демократизацію церковного управління шляхом впровадження соборноправного ладу виступили представники українського автокефального руху. Прихильники оновлення церкви вважали, що духовне спідкувалися священикослужителів та мирян, найглибше сприйняття проповідей можливе саме рідною мовою віруючих. Тому в 20-х рр. набула звучання ідея використання української мови в богослужінні, привідправленні треб, а також

вживання українських церковних співів, обрядів. Проведення українізації в інших сферах суспільного життя ще раз вказувало духовенству на необхідність відродження національних традицій в церковному житті.

У 20-х рр. рух за українізацію церкви охопив усі православні конфесії: РПЦ, УАПЦ, Синодальну церкву. На вимоги широкого загалу не могло не реагувати і духовенство Українського екзархату РПЦ. Впровадження української мови у богослужіння відбувалося з особливою ініціативи окремих представників РПЦ.

На Київщині, Черкащині та в інших округах, де вплив УАПЦ був досить значним, деякі священники РПЦ, ймовірно, тільки для того, щоб запобігти переходу віруючих до громад УАПЦ, виконували служби українською мовою [5, 42-зв.; 6, 26]. Взагалі, священнослужителі РПЦ, які б хотіли проповідувати українською мовою, склали незначний відсоток. З п'ятдесяти священників Катеринославської єпархії РПЦ (більша частина - українці) в анкетах тільки четверо висловились за українську мову проповіді [7, 6, 7, 24, 28, 32, 36].

Подібну позицію духовенства РПЦ стосовно мови богослужіння можна пояснити кількома причинами. Духovenство - це досить консервативний прошарок населення. На будь-які зміни в церковному устрої, а особливо такого важливого елементу богослужіння як мова, воно реагувало досить зворобливо та негативно. Вірогідно, для священнослужителів РПЦ впровадження української мови асоціювалося, передусім, з УАПЦ, яка, на їх погляд, ієрархічно виступила відданою. Тому прийняття української мови, на їх думку, фактично означатиме причетність до справи порушення церковних норм.

Слід також мати на увазі національність єпархіальних архієреїв, в руках яких знаходилися важелі церковного управління. Як відомо, у 1917 р. з двадцяти семи архієреїв, які склали синод РПЦ в Україні, лише троє були українцями, тоді як двадцять інших ієрархів, уродженців українських земель, отримали призначення поза межами України. Перетасовуючи кадри архієреїв, призначаючи українців на великоруські кафедри, а українські обєдкуючи росілянами та представниками некорінної національності, уряд прагнув блокувати зростання національного руху [8, 206]. Ці заходи безперечно мали суттєві наслідки. Неукраїнське походження, русифікаторська політика уряду визначили негативне ставлення архієреїв до українізації. Ті представники паріфамільного духовенства, які прихильно ставились до впровадження української мови, не могли її вводити в богослужіння без відповідного розпорядження вищої церковної влади. Станька корпоративність, сувора ієрархічна субординація стримували ініціативу не тільки архієреїв, а й рядових священників та дяконів.

За українізацію церковного життя виступило духовенство УАПЦ і Синодальної церкви. Проте, ефективність їх роботи в цьому напрямку виявилась далеко неоднаковою. Ліберально налаштоване духовенство Синодальної церкви, яке переймалося проблемами наближення церковної служби до розуміння віруючих, значну увагу приділяло українізації. Вперше питання українізації розглядалося на Київському православному церковному Соборі (серпень 1922 р.). Більшість делегатів Собору висловилися, з деякими застереженнями, за "проведення українізації богослужбового устрою в найближчий час" [4, 107]. Надалі питання українізації розглядалося оновленнями на Всеукраїнській предсоборній нараді (11-15 листопада 1924 р.), де єпископ Володимир Куп'янський виступив з промовою "Про богослужбову мову", на основі якої було

виробле
життя
програ
Собор (1
церковн

Ві
Харкові
думку п
П.Фомі
церковн
одправи
тим пер
статт
у давній

Слу
проекту
частина
україніз
церковн
україніз
на проє
мовою, д
у катал
слов'янс
нічого н
люди" [

Скл
ієрархів
Запорізь
16-18, 25

УК
духовен
19 з них
34-забав
відомо, в
службу і
влаштов
балання

Спр
централі
Харкова
надходил
україніза
управлін
про мате
постанов
духовенс

нізації в інших
необхідність

офесії: РЦЦ,
не реагувати і
нської мови у
вників РПЦ.
ЦЦ був досить
бітні переходу
[5, 42-зв.; 6,
нською мовою,
нської епархії
за українську

жіння можна
най пропарок
ого важливого
та негативно.
нської мови
ета відканою.
ність до справи

ерсів, в руках
р з двадцяти
українцями,
ь, отримали
ризначаючи
осіянами та
ти зростання
Не українське
не ставлення
ні прихильно
богослужіння
ність, суворі
а й рядових

тво УАПЦ і
ку виявилась
льної церкви,
о розуміння
українізації
ерпень 1922
женнями, за
де" [4, 107].
українській
Володимир
ові якої було

вироблено спеціальну резолюцію: "Українізацію богослужіння і церковного життя визнати природною, законною і своєчасною" [4, 107]. Зрештою програму українізації богослужіння ухвалив Другий Всеукраїнський Священний Собор (17-27 травня 1925 р.). Її мала здійснити постійна "Комісія з українізації церковного життя" на базі Вищої богословської школи в Києві.

Відомо, що комісія з перекладу богослужбової літератури працювала в Харкові у приміщенні Священного Синоду. Її очолював єпископ Володимир. На думку палкого поборника українізації, одного із членів комісії - протоієрея П. Фомина, для проведення українізації необхідно "було почати служити церковнослов'янською з українською вилковою. Там, де людиність бажає одправити українською мовою негайно провести українізацію, користуючись тим перекладом літургії, що зробив київський єпископ Димитрій, негайно стати до перевидання всіх богослужбових церковнослов'янських книжок у давній українській редакції (так званих стародруків)" [4, 108].

Слушно здається думка дослідника С. Жилюка, що для здійснення цього проєкту оновленні не мали українських інтелектуальних сил, оскільки більша частина активної української інтелігенції гуртувалася навколо УАПЦ. Справа українізації ускладнювалася ще й тим, що звиклі до механічної служби церковнослов'янською мовою, не всі представники кліру переймалися питанням українізації, часто виявляли до неї байдужість. На одному церковному зібранні на пропозицію священника "гамувати литівців" богослужінням українською мовою, дяк - один із прихильників церковнослов'янської мови, заявив: "Чому ж у каталієві по-латинському? Чи не треба було б держатися в нас старої слов'янської мови?" [4, 108]. Священник із семінарською освітою на це питання нічого не міг сказати й був навіть здивований: "як це умно міркують прості люди" [4, 108].

Складається враження, що проблеми українізації турбували лише вищих ієрархів церкви. Практично всі священнослужителі на місцях, наприклад, Запорізької епархії, виконували служби церковнослов'янською мовою [9, 3, 5, 10, 16-18, 25, 74, 78].

У Коростенській окрузі Волинської губернії в 1924 р. діяло 53 представника духовенства Синодальної церкви. Всі вони проповідували українською мовою. Однак 19 з них вказали, що необхідно служити церковнослов'янською мовою, 7 - українською, 34 - забиваючим громади [10, 33]. Зі звітної інформації окружних ліквідаційних комісій відомо, що в м. Житомир працювало 19 священнослужителів, які відправляли службу церковнослов'янською мовою. З них тільки 1 вважав, що необхідно влаштувати богослужіння українською мовою, 4 - слов'янською, 14 - за бажанням мирян [10, 34].

Справа українізації не могла просуватися далі розмов внаслідок відсутності централізованого фінансування. Витрати єпископів на харчування та проїзд до Харкова для участі в перекладацькій комісії не оплачувалися. Від епархій не надходило необхідної грошової допомоги. Про байдужість духовенства до справи українізації свідчить засідання 20 січня 1928 р. Запорізького єпархіального управління, де розглядався циркуляр Священного Синоду від 10 жовтня 1927 р. про матеріальну підтримку комісії з українізації богослужіння. Формулювання постанови зібрання яскраво продемонструвало позицію парафіяльного духовенства: "запропонувати благочинним єпархії запитати духовенство:

не бажає чи хто зробити передплату на літургію святого Іоана Золотоустого українською мовою" [11, 186].

Отже, українізація охопила обновленські парафії лише частково, де священники чи миряни самі виявляли бажання служити і слухати проповіді українською мовою. Брак національно свідомого духовенства, матеріальні труднощі заважали здійсненню цього процесу. Захочившись боротьбою за парафії, що було характерно в умовах існування кількох церков, та зосередивши свою діяльність проти УАПЦ, обновленська церква не реалізувала своєї програми. Священик з Поділля К. Березовський справедливо дорікав: *"... чомусь у нас на це мало звертають уваги, одні лише балачки. Пам'ятаю в посланні одного єпископа проти липківців говорилося, що готується службник українською мовою, в найближчий час буде розісланий по церквах. З того часу пройшло стільки років, а службника немає ще й досі. Такі надії зручні тільки липківцям і вони їх використовують"* [4, 106].

Дійсно, однією із засад УАПЦ проголошувалась українізація і автокефальне духовенство докладало зусиль для втілення в життя ідеї про богослужіння українською мовою.

Ще в червні 1920 р. вийшла перша друкована богослужбова книга живою українською мовою - *"Чин Літургії Святого Іоана Золотоустого"* [1, 209]. Після організаційного становлення УАПЦ справою українізації керувала Перекладацька комісія при Всеукраїнській православної церковній раді (ВПЦР). Голова комісії архієпископ Нестор Шарайський і митрополит Василь Липківський найбільше попрацювали над перекладами богослужбових книг.

Можна погодитися з твердженням відомого історика церкви І. Власовського, що УАПЦ не мала достатньо підготовлених людей для перекладу богослужбової літератури на високому рівні. Церковно-богословська наука припинила своє існування. УАПЦ не мала постійної можливості підготовки кандидатів у священники. За таких умов перекладацька справа лягла на плечі самих членів Президії ВПЦР, оскільки вона вимагала від перекладачів суворого слідування букві канонів, високої майстерності володіння словом.

Необхідність здобуття від атеїстичної влади дозволу на друк богослужбових книжок заважала розповсюдженню духовної літератури українською мовою. Влада знаходила різні приводи для заборони друкувати духовну літературу. До 1926 р. Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) забороняв друкувати богослужбові матеріали, оскільки ВПЦР не була зареєстрована та визнана владою як керівний орган УАПЦ. В листі від 13 червня 1924 р. до Центрального управління зі справ друку НКВС стверджував, що *"потреби у виданні книг для автокефалістів не відчувається, оскільки видання цих книг було в 1919 та 1921 рр. Після цього збільшення кількості автокефальних церков було незначним"* [12, 112]. Перешкоди з боку влади, а також відсутність коштів для друку богословської літератури значно ускладнювали процес українізації богослужіння [1, 210-211].

Не всі служителі УАПЦ погоджувалися з виводженням української мови в храмах. Митрополит В. Липківський зазначав, що по *"селах дяки і співаки на клиросах не могли зразу перейти на живу мову та часто не мали й по чому і ставали проти, бажали залишатися при знамому і звичному"* [1, 157]. Внаслідок матеріальної незабезпеченості, тиску з боку антирелігійної

держави сп
представив

Таким
церковного:
Українською
вироджу
окремих п
віруючих.

Духов
вдалося в б
адміністр
вироджує

Духов
РПЦ за тари
з проведен
переважн
Широкома
духовенст
термін не
національ

Ставл
продемон
священнос

1. Іва
Брук, 1961.

2. Зам

-К., 1997.

3. Пре
Православн
ВПЦР - орга
рух і утворе
Всеукраїнсь

4. Жі
Житомир, 20

5. Цен

ЦДАВО Укр

6. Дер

7. Дер

8. Іва

-початок 19

9. ДА

10. Це

Стр. 1846.

11. ДА

12. ЦД

держави справа українізації просувалася досить повільно, що змушувало деяких представників УАПЦ відправляти служби церковнослов'янською мовою.

Таким чином, ставлення православного духовенства до українізації церковного життя визначалося, передусім, конфесійною приналежністю. Вища ієрархія Українського екзархату РПЦ, вихована в дусі великодержавницької ідеології, не бажала впроваджувати українську мову у богослужіння. Лише вимоги парафіян змушували окремих представників парафіяльного священства служити рідною мовою віруючих.

Духовенству УАПЦ, яке намагалося організувати національну церкву, вдалося в більшій мірі реалізувати плани українізації. Однак фінансові труднощі, адміністративний тиск з боку атеїстичної влади завадили широкому впровадженню українізації церковного життя.

Духовенство Синодальної церкви, зосередившись на боротьбі з УАПЦ та РПЦ за парафії, молитовні будинки, на вирішенні інших церковних справ, зволікало з проведенням українізації. Більша частина синодального духовенства - переважно колишні служителі РПЦ - проявили байдужість до неї. Широкомасштабні плани українізації не могли зламати вікового ставлення духовенства до церковних правил стосовно мови богослужіння. За короткий термін не можливо було змінити традиційних поглядів щодо використання національних мотивів у церковному житті.

Ставлення православного духовенства до українізації церкви яскраво продемонструвало низький рівень національної свідомості більшої частини священнослужителів.

1. *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. - Нью-Йорк, Бавнд-Брук, 1961. - Репринтне видання. - Т.4. - Ч.1. - К., 1997.

2. *Зітченко А.Л.* Визволитися віром. Життя і діяльність митрополита В. Липківського. - К., 1997.

3. *Преловська І.* Надбання власної ієрархії УАПЦ (за матеріалами I Всеукраїнського Православного церковного Собору) // Розбудова держави. - 1996. - №8. - С.53-59; *Вона як ВПЦР - організаційний осередок УАПЦ (1917-1921 рр.)* // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ. Матеріали наукової конференції. - К., 1997. - С.29-49; *Пиливець Л.* Всеукраїнський православний Собор 1921 р.: учасники й проблеми // там само. - С.55-65.

4. *Житюк С.* Без аполотетики. Вістоки оновлення православної церкви в Україні. - Житомир, 2000.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). - Ф.5. - Оп.2. - Спр.196.

6. Державний архів Черкаської області. - Ф.Р.184. - Оп.1. - Спр.3.

7. Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО). - Ф.Р.316. - Оп.3. - Спр.165.

8. *Іванушка О.М.* Церква та національне відродження // Українська революція: 1917 - початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). - Запоріжжя, 1998.

9. ДАЗО. - Ф.Р.316. - Оп.3. - Спр.22.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1846.

11. ДАЗО. - Ф.Р.316. - Оп.3. - Спр.135.

12. ЦДАВО України. - Ф.5. - Оп.2. - Спр.212.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. НА СУМЩИНІ В СИСТЕМІ АНТИЦЕРКОВНОЇ БОРОТЬБИ ДЕРЖАВИ

Питання суспільної ролі церкви під час голодомору 1932-1933 рр., як і заходи влади по використанню голоду для боротьби проти церкви, істориками спеціально не досліджувалося. Хоча останнім часом на нього зверталася увага в узагальнюючих працях, присвячених утвердженню радянського тоталітаризму¹.

Привертаючи увагу до зазначеної історичної проблеми, підкресливо її вагомість. Комплекс питань в площинах державно-церковних взаємин і релігійної психології, пов'язаних з причинами і наслідками голодомору 1932-1933 рр., зорієнтовує дослідника на більш об'єктивну характеристику процесів становлення радянського тоталітаризму, трансформацій релігійності українського суспільства під пресом державного диктату.

Отже, характеристика становища церкви цієї доби та суспільних зв'язків релігійних організацій виходить за рамки регіональної специфіки. Це повною мірою стосується православ'я представленого в рамках зазначеного історичного періоду кількома деномінаціями - Українським екзархатом Російської православної церкви (РПЦ), Синодальною та Соборно-Єпископською церквами.

Найважливіша джерельна база і, зокрема, зосереджені в центральних і місцевих архівах матеріали (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Державний архів Сумської області), дозволяють висвітлити ці питання на прикладі Сумщини.

Під час голоду влада посилила економічний тиск на церкву, передусім на духовенство, як на силу, яка знаходилась поза соціалістичним сектором економіки. Непосилюючими стали випадки, коли місцеві органи влади зобов'язували священників нарівні з товаровиробниками брати участь в акціях заготівель сільськогосподарської продукції (хліба, м'яса, меду), сплачувати нові види податків, наприклад, "на культурні потреби" тощо. Про такі факти повідомляли ВУЦВК священники різних регіонів Харківської області, складовою частиною якої за адміністративно-територіальним поділом початку 30-х рр. була і частина північної Сумщини. Архівні документи ВУЦВК за 1933 р. зафіксували факт "непомірного оподаткування" священника К.Погорелова з с.Юнаківка².

У 30-ті рр. місцевими органами влади посилювались вимоги щодо сплати страхових внесків, податків і платежів, накладених на релігійні громади за оренду церковних будівель. Яскравим прикладом такої соціальної несправедливості стали події в с.Путкарпе. Релігійну громаду Різдва-Богородицької церкви цього села було обкладено податками, сума яких значно перевищувала встановлену законодавством. Якщо в 1928-1929 рр. громада сплачувала близько 400 крб. податку з будівель і близько 20 крб. земельної рентги, то в 1933 р. від неї вже вимагали відповідно 1000 і 152 крб. Голодної зими і ці цифри переглянули. 28 лютого 1933 р. райвиконком прийняв рішення про підвищення розмірів платежів, а на

НАТУША О.М.

СТЕМІ

1933 рр., як

ти церкви,
ом на нього
вердженнюідкресливо
их взаємин і
голодомору
ктеристичну
сформації
диктату.суспільних
сесифіка.
о в рамках
країнським
альною татральних і
ших органів
ромадських
дозволяютьд, передусім
м сектором
гани влади
ти участь в
(яса, меду),
еби" тощо.
Харківської
торіальним
і документи
священникамоги подо
на релігійні
адом такої
ну громаду
сками, сума
що в 1928-
ть і близько
відно 1000
ого 1933 р.
тежів, а на

кінець 1933 р., коли райфінвідділ перерахував розмір податків за новими тарифами, їх загальна сума сягнула 2129 крб. Уповноважені члени громади у відчай розцінювали дії влади як "свавілля" і "ненормальне збільшення" платежів. Але виходити зі скрутного положення намагалися не тільки письмовими скаргами в різні інстанції, а й поступовою оплатою, оскільки знали - припинення платежів рівноцінне закриттю церкви.

Неправомірні дії місцевих органів влади в середині 1932 р. стали причиною скарги уповноважених релігійної громади Різдво-Богородицької церкви с.Осоївка Миропільського (нині Краснопільського) району до райвиконкому та ВУЦВК. Але справа віруючих цього села загрузла в бюрократичній тяганині та байдужості працівників секретаріату ВУЦВК. Замість того, щоб з'ясувати суть справи з Миропільським райвиконкомом, заяву громадян "помилково" відправили до Мелітополя.

Восени 1933 р. віруючі с.М.Чернеччина скаржилися на заборону місцевої влади користуватися церковним дзвоном. Така заборона теж була невинадковою. Архівні документи початку 30-х рр. зафіксували випадки, коли віруючих скликали до церкви дзвоном під час відповідальних заходів влади, пов'язаних з колективізацією: збори жителів села, колгоспні збори, колгоспні роботи тощо. Таким чином дзвін, як небажаний для влади засіб організації населення навколо церкви, теж становив небезпеку, навіть політичну. У 1930 р. рішуче взялися знімати дзвони. Тоді Роменський окружком КП(б)У повідомляв: "Знято дзвони з 15 церков (до 2000 пудів металу)". В с.Берюхове Путивльського району та с.Блистова тогочасного Понорницького (нині Новгород-Сіверського р-ну, Чернігівської області) району при спробі вилучення дзвонів сталися сутички з представниками влади та активістами⁴. Не дивлячись на розмах кампанії, повністю зняти дзвони не вдалося. В 1933 р. довершували те, за що бралися на початку колективізації.

Посипались звинувачення на адресу духовенства та релігійного активу в протидії акціям колективізації. Як правило, вони мали безпідставний, грубий і відверто пропагандистський характер. Місцева преса, слідом за центральною, зарябіла рядками статей, автори яких звинувачували "релігійників" у шкідливості і протидії переведенню сільського господарства на нові "соціалістичні рейки".

В період найбільш активного "викачування хліба" з села і нагнітання політичного психозу навколо кампанії хлібозаготівель місцева влада використовувала додатковий тиск на селянство через релігійну психологію. У грудні 1932 р. Сумська міська рада звернулася до секретаріату президії ВУЦВК з проханням порушити клопотання про закриття церков, які в силу різних адміністративних перешкод не діяли з 1930-1931 рр. Необхідна була формальна санкція вищих державних інституцій. 1 січня 1933 р. таку санкцію було отримано: "порушувати клопотання про зачінення молбудів, які не функціонують понад три роки, можна, але їх треба оформляти, додержуючись нашого розпорядження та одноразово надати дозвіл служожкульту ходити по хатах віруючих з молитвою перед різдвяними святами". Дозвіл священникам "ходити з молитвою по хатах" виказував очевидне побоювання народних заворушень у зв'язку з закриттям храмів.

Коли справа стосувалася адміністративного закриття церкви, центральний бюрократичний апарат з легкістю делегував свої повноваження низовим державним структурам, які ініціювали прискорене закриття молитовного будинку. Наведемо текст однієї типової, на наш погляд, відповіді, яку в лютому 1932 р. відділом культів секретаріату Президії ВУЦВК було дано Роменському райвиконкомом з приводу закриття Успенської церкви с.Герасимівка: *"Надсилаючи при цьому заяву релігромади Успенської церкви с.Герасимівки про зашишення молитовні в користуванні віруючих, Секретаріат Президії ВУЦВК просить згадану заяву розглянути і вирішити в райвиконкомі; про наслідки повідомити прохачів"*²⁵.

Продовжували закривати церкви, особливо у тих випадках, де виникав бодай найменший формальний привід. Так, церковна рада Пророко-Іллінської церкви с.Улянівка Улянівського району запитувала вищу державну інстанцію через главу своєї церкви - Священний Синод і особисто митрополита Пимена: чому відбулося закриття їхньої церкви під час відсутності її настоятеля?

В процесі загального наступу 1932-1933 рр. на українське село владою було розширено арсенал методів боротьби проти церкви. Одним з головних стало закриття церков під приводом необхідності їх використання для зберігання врожаю. *"В м.Сумах всі храми закриті і здані Сумському Заготзерно для засипки хліба"*; *"всі храми м.Суми закриті, богослужіння не проводиться, духовні треби не виконуються"*, - повідомляли віруючі в колективних листах екзарху України митрополиту Константину (Д'якову).

Екзарх України намагався заступитися перед найвищими урядовими інстанціями за свою паству. *"Зі свого боку клопочусь про задоволення їхнього прохання, наскільки це виявиться можливим без збитку Державним інтересам"* (підкреслення наше - авт.). Тон його звернення на адресу вищих державних органів все ж не був настільки твердим і рішучим, як того вимагала надзвичайність події та зобов'язувала відповідальність високої церковної посади. На цих словах і діях вже лежала печатка компромісу з владою, декларованого заступником патріаршого міснеблостителя митрополитом Сергієм (Страгородським), який у 1927 р. проголосив новий курс політичної лояльності Російської православної церкви до радянської держави.

Клопотався про свою паству і архієпископ Сумський Синодальної церкви Філарет (Яценко). 16 жовтня 1933 р. слідом за терміновою телеграмою на адресу ВУЦВК, він направив туди й листа з детальним поясненням ситуації. В ньому, між іншим, зазначалося: *"У самому місті й на периферії Сумського району (підкреслення наше - авт.) всі синадальні храми засипані держзерном"*.

Перетворювали в заготівельні пункти не тільки храми Українського екзархату РПЦ та Синодальної церкви. Архієпископ Сумський і Охтирський Сергій Лабунцев, який на Сумщині очолював деномінацію Соборно-Єпископської церкви, так само звертав увагу органів вищої державної влади на те, що єдиний храм, який мала ця конфесія в м.Охтирка - церкву Архистратига Михаїла - *"місцевою владою перетворюється на зсипний пункт для хліба"*. Аргументація на захист храму, як то *"церква сплатила всі податки і в боргу перед державою не знаходиться"*, до уваги не бралася.

Саме організації

За у українські маніпулю підігрива іншій церк 1932 р. у необхідна поверта громаді У якщо ніх отримат часу вже в "Розходж органів на висновку

Окре духовенст припиняг репресій і

12 гп зверталас настан о адміністр та контр прохали і місцева в церковні с надійшла обов'язко

Висн цілком по духовенст управління з'ясували Українськ протестав

Але с жорстким служникс кожному органами на вищез

Зміс ізолюват авторитет

Саме цією кампанією, на нашу думку, влада довершила злам церковної організації як дійової цілісності.

За умов розгортання боротьби по "викачуванню хліба" з українського села влада не випускала зі своїх рук важелів маніпулювання внутрішньоцерковними суперечностями. Зокрема, підігрівала внутрішньоправославний конфлікт, протегуючи то одній, то іншій церковній організації. Інспектор культів Сумської міськради 15 вересня 1932 р. у розпачі писав до свого столичного керівництва: "Мені зараз необхідна Ваша допомога у вигляді детальної інструкції, яким чином мені повертати Пантелеймонівську церкву екзархічній орієнтації (тобто громаді Українського екзархату Російської православної церкви. - Авт.), якщо ніхто не пред'явив на неї прав, ніхто не заявив про бажання отримати її". В той самий час на оренду церкви претендувала з лівного часу вже небажана для влади громада Соборно-Єпископської деномінації. "Розходження між Вашими розпорядженнями... та вказівками місцевих органів надзвичайно ускладнює мою роботу в частині культів", - доходив висновок згаданий вище інструктор з м. Суми.

Окремого дослідження вимагає питання політичних репресій проти духовенства і церковного активу під час голоду, оскільки ці репресії не припинялися. Немає вагомих підстав вважати, що на Сумщині цих репресій не було у криваве лихоліття 1932-1933 рр.

12 грудня 1932 р. Сумська міськрада таємним листуванням зверталася до секретаріату Президії ВУЦВК за поясненням: "Чи можна настановлювати і реєструвати службовців культу, що були адміністративно заслані по суду за протиколгостю, протислібозаготовну та контрреволюційну агітацію". Питання було вкрай актуальним, оскільки прохали не затримувати з відповіддю. Причому воно показувало, що місцева влада вважала цілком доречним втручатися навіть в такі суто церковні справи, як поставлення священників! Цілком логічно, що у відповідь надійшла вказівка: "Реєструвати їх як службовців культу треба обов'язково" (підкреслення наше - авт.).

Висновок про тотальну ресстрацію всіх церковнослужителів здавався цілком логічним. Він відповідав загальному підходу влади щодо ресстрації духовенства, церковних організацій та органів місцевого церковного управління, який був зроблений раніше - в другій половині 20-х рр., коли з'ясувались "недоліки" випущення з поля зору церковних управлінь Українського екзархату Російської православної церкви та низки протестантських конфесій.

Але ставлення влади до колишніх опозиціонерів було надзвичайно жорстким і нестерпимим. "Щодо притуплення їх до виконання обов'язків служника культу в релігійних громадах, де вони скоїли свої злочини треба в кожному окремому випадку це питання погоджувати з відповідними органами", - зазначала резолюція інспектора культів ВУЦВК Г.С. Катуніна на вищезгаданий таємний лист Сумської міськради.

Зміст резолюції свідчив: колишніх священників-в'язнів намагалися ізолювати від середовища, в якому вони мали безперечний вплив і авторитет, де знали про їх політичні настрої та характер "скоєних ними

злочинів". Цього впливу боялися. Терновий вінець мучеництва православних священиків був не кращим засобом радянської пропаганди. Погодження з "відповідними органами", під якими, передусім, розумілося ДПУ, мало створити навколо "колишніх" стан суцільної облоги, ніби-то ініційованої самим населенням в особі представників місцевої радянської влади. Тон резолюції, яка мала лягти в основу відповіді Сумській міськраді, не допускав найменших вагань. Таким чином, влада намагалася повністю викоринити паростки інакомислення, проявлені представниками церкви у виступах проти колективізації.

Для подій, що відбувалися на Сумщині, не було специфічно-регіональних підстав. Вони стали втіленням загальнодержавної лінії влади на побудову "безрелігійного суспільства". Для масштабів державного наступу проти церкви не були визначальними ступінь поширеності тієї чи іншої конфесії на території регіону, мережа релігійних громад. У цьому наступі відбилися, передусім, суб'єктивні моменти, пов'язані зі складом місцевої партійно-державної еліти та співвідношенням впливу різних гілок влади в процесі державного будівництва.

Сумщина незабаром опинилася серед тих областей, де наслідки антицерковної боротьби були найбільш руйнівними. Як зазначають новітні дослідження з історії церкви в Україні, на початку 40-х рр. на її території, як і на Вінниччині, Донеччині, Кіровоградщині, Миколаївщині, Хмельниччині, не лишилось жодного діючого православного храму⁷.

Закриття церков супроводжувалося зменшенням чисельності парафіяльного кліру, усуненням більшої частини віруючих від традиційних обрядових практик, викориненням усталених форм православної організації суспільства.

Таким чином, боротьба проти церкви під час голодомору 1932-1933 рр. вписувалась в загальну картину примусової колективізації українського села і руйнації найбільш міцних міських осередків релігійного життя, які були здатні справляти свій ідейний вплив навіть поза міським середовищем. Антицерковні акції, до яких вдалася державна влада в 1932-1933 рр., свідчили про її засліпленість партійною ідеологією, відірваність від реального життя народу, намір сплатити будь-яку ціну за побудову міфічного комуністичного ладу.

⁷ Конквест Р. Життя скорботи: Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993. - С.226-242; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. - К., 1999.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). - Ф.1. - Оп.8. - Спр.130. - Арк.34.

⁹ ДАСО. - Ф.11. - 443. - Оп.1. - Спр.1165. - Арк.217.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.3095. - Арк.2, 2 зв.

¹¹ ЦДАВО. - Ф.1. - Оп.7. - Спр.171. - Арк.53.

¹² Там само. - Ф.1. - Оп.8. - Спр.130. - Арк.205.

¹³ Писецько В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-50-х років. - К., 1994. - С.153.

Вагомі організації соціальних жерців-друї авторів, св. літературні практик у функції кел. дослідники С.Пітгофф, жрецької ор. культу, ліку молоді арх. генеалогіч. методологі жрецької о. виробництв.

Е.Ант. розвиток тр. структури. економічна. В цей час, з сучасної т. діяльності, ритуально-розділення зосередже остаточно.

Саме в не розгляда на дослідж. індоєвропе. передбачає груп - жерц.

Міжте. вище тези Е. поряд із віт. категорії - ає при Маг Т.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

КАЗАКЕВИЧ Г.М.

РОЛЬ ЖЕРЦІВ СТАРОДАВНІХ КЕЛЬТІВ
В ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вагома роль, яку в суспільстві стародавніх кельтів відігравала жрецька організація, значною мірою пов'язана з низкою життєво важливих соціальних функцій, виконання яких знаходилося у сфері компетенції жерців-друїдів. Зазначена проблема привертала увагу грецьких та римських авторів, свідчення яких багато у чому співзвучні давньоірландській літературній традиції, де зафіксована велика кількість архаїчних суспільних практик у стародавніх кельтів. Значний внесок у вивчення соціальних функцій кельтської жрецької організації зробили британські та французькі дослідники: А. д'Арбуа де Жюбенвіль¹, Т.Кендрік², Ф.Леру³, Н.Чедуїк⁴, С.Пігготт⁵, А.Россе⁶ та ін. Їх зусиллями були виділені такі соціальні функції жрецької організації стародавніх кельтів як вировадження громадського культу, лікування, здійснення судочинства, надання освіти й виховання молоді аристократичного походження, збереження міфологічної та генеалогічної традицій тощо. Сучасні розробки у галузі семіотичної методології дозволяють дослідити ще одну важливу соціальну функцію жрецької організації стародавніх кельтів, а саме функцію організації виробництва, яка раніше не виділялася.

Е.Антонова і Д.Раєвський переконливо показали, що на етапі, коли розвиток традиційного суспільства призводить до перетворення соціальної структури на сукупність дрібних общин, що функціонують як тілісна економічна система, в суспільній організації відбуваються докорінні зміни. В цей час, зокрема, *"сприймаються як рівноправні ті два аспекти, які із сучасної точки зору видаються як різні - регулювання виробничої діяльності, заснованої на суто позитивному знанні законів природи, і ритуально-магічний вплив на виробництво... Унаслідок недостатнього розділення цих двох аспектів діяльності, організація виробництва була зосереджена значною мірою в руках жрецтва, яке на цьому етапі остаточно формується, як автономна соціальна категорія"*⁷.

Саме в такому ключі жрецька організація стародавніх кельтів ще ніколи не розглядалася. Значною мірою це було обумовлено сильним впливом на дослідження соціальної організації кельтів теорії "трьох функцій" у індоевропейських народів, яка була запропонована Ж.Дюмезілем⁸. Вона передбачає чітке розмежування сфер діяльності трьох основних суспільних груп - жерців, воїнів та виробників.

Між тим, саме кельтський матеріал може бути підтвердженням наведеної вище тези Е.Антонової та Д.Раєвського. В Ірландії ще у VIII ст. ремісників, поряд із віщунами, поетами та бардами, зараховували до однієї суспільної категорії - *aes dana*, тобто "люди мистецтва". Ірландська міфологічна сага "Битва при Маг Туїред" містить список професій, представники яких за часів

панування язичництва складала пропарок "людей мистецтва". Це, зокрема, тесляр, коваль, воїн, арфіст, філід (вішун та хранитель сакральної поезії), чарівник (або маг чи друїд), лікар, кравчий та мідник⁹.

Небезпідставно припускають, що навіть на рубежі нашої ери друїди Галлії та Британії контролювали такі галузі економіки, як видобуток і торгівля дорогоцінними та кольоровими металами. На це вказує приклад святилища на острові Мона, яке протягом I ст. н.е. було головним осередком бриттських друїдів. Окрім священних гаїв і водоймищ, на острові знаходилися прибуткові копальні міді та олова. Вона була також головним центром торгівлі золотом, яке ввозилося з ірландських родовищ і транспортувалося в Британію, а звідти - на континент¹⁰.

Яскравий приклад зрощення релігії та виробництва - кельтське ковальство. Раніше здійснювалися спроби визначити місце ковалів у кельтському суспільстві як проміжне між жрецькою організацією та плебсом. Так, Я.Росен-Пітеворська припустила, що своїх навичок рудокони й ковалі набували "у святилищах, в осередках друїдів, де зберігалися таємні знання"¹¹. "У ранньому кельтському суспільстві коваль користувався високим статусом. Вважалося, що його ремесло має напівнадприродний характер" - зазначила свого часу А.Росс¹². Пізніше ця ж дослідниця висловила гіпотезу, за якою кельтські ковалі Британських островів лише після VIII ст. до певної міри витіснили й перебрали на себе низку функцій язичницьких жерців¹³. Цю точку зору не можна визнати слушною, адже збереглися більш ранні свідчення симбіозу металообробного виробництва і жрецької організації.

Найвці джерела дають підстави вважати, що ковалі, принаймні на певному етапі, становили складову частину жрецької організації. Прямим підтвердженням цієї тези є ірландська сага "Пригоди синів Еохайда Мутмедона"¹⁴.

У творі йдеться про суперечку за право успадкування між синами ірландського короля Еохайда Мутмедона - Бріаном, Айлілем, Фіахрою, Фергусом і Ніаллом. Для вирішення суперечки король звернувся до друїда Сіткенна, який був ковалем і мешкав у його столиці. Сіткенн відвів братів до кузні, а потім, підпаливши її, дивився, які предмети кожен із них буде виносити з палаючої будівлі. Ніаллу, який виніс ковадлю, Сіткенн передрік королівський трон, однак мачуха Ніалла відмовилася визнати рішення друїда. Одного разу брати прийшли до Сіткенна за зброєю. Коваль роздав їм зброю, віддавши найкращу Ніаллові, і наказав братам йти на полювання, щоб випробувати її. У лісі братів охопила спрага, однак колодязь з водою охороняла потворна стара баба, яка вимагала поцілувати себе, на що погодився лише Ніалл. Зрештою, баба перетворилася на жінку надприродної краси, персоніфіковану богиню влади, яка придрекла Ніаллові та його нащадкам правити Ірландією.

"Пригоди синів Еохайда Мутмедона" - сага, яка відноситься до так званого королівського циклу. Її герой - Ніалл Нойгіаллах - реальна історична особа, засновник королівської династії О'Нейлів, яка правила Центральною та Північною частинами Ірландії до 1002 р. Оскільки сам Ніалл правив з 379 до 405, або 428 р., події, описані у "Пригодах синів Еохайда Мутмедона",

припадають на соціальний проступок пов'язаних

Шаноб тим, що в підковував лагодив збр предмети, з

Коваль робота неол який в тра релігійної вважалося гальській знаходженні вважалося металу вико застосовув античних в юнаків, яку

Зброя наприклад, н.е., знайде кинджали і кельтами мечі, вважа бивні знай Орна. Огол що були з розповідая вистягаючи говорили de їхнім захис Tethra ri F sin roindis tan-sin dot Conid de dano forco nolabraidid dannib isin v

Окрім неабияким використов та гематит виготовляти дали техн

Це, зокрема,
цької поезії),

їери друїди
видобуток і
зус приклад
о головним
ц на острові
ж головним
родовищ і

- кельтське
е ковалів у
та плебсом.
они й ковалі
иса таємні
ристувався
одприродній
дослідниця
ровів лише
аку функцій
шною, адже
виробництва

напаймі на
ції. Прямим
а Бохайла

між синами
и, Фіахрою,
ся до друїда
ідтів братів
із них буде
ни передрік
ти рішення
валь роздав
половання,
язь з водою
ебе, на що
на жінку
придрекла

ться до так
а історична
ентральною
дл правив з
лутмедона”.

припадають на останню третину IV ст. Дана сага свідчить про високий соціальний статус коваля, який одночасно був друїдом. У творі рельєфно проступає уявлення про сакральний характер ковальського ремесла та пов'язаних з ним предметів.

Шанобливе ставлення до коваля у кельтів пояснюється насамперед тим, що він виконував низку життєво важливих для общини функцій: підковував коней і робив залізні обідки для колісних возів, виготовляв і лагодив зброю, священні котли та інші металеві культові та побутові предмети, знаряддя для всіх видів праці і т.п.

Коваль працював з божественними стихіями вогню та води, його робота неодмінно супроводжувалася підвищенням температури і жаром, який в традиційних суспільствах вважається уособленням магичної релігійної сили. Ковальське приладдя - молот, ковадло та ножиці - вважалось священним. Зображення цих предметів часто зустрічаються в гальській та галло-римській іконографії. Археологами зафіксовані випадки знаходження молотів та ковадел у кельтських святилищах. Саме залізо вважалось сакральним матеріалом, навіть необроблені шматки цього металу використовувалися як амулети¹⁵. В процесі виробництва широко застосовувалися магичні практики. Наприклад, збереглися свідчення античних авторів, за якими кельтські ковалі загартовували мечі у крові юнаків, яку, ймовірно, брали під час ініціації¹⁶.

Зброя нерідко обладнувалася магичними амулетами. Таким, наприклад, є псевдо-антропоморфна рукоятка короткого меча II-I ст. до н.е., знайденого під час розкопок у Галліш-Лованці на Закарпатті. Мечі та кинджали аналогічного типу були поширені на територіях, заселених кельтами протягом пізньолатенської доби. Предмети озброєння, особливо мечі, вважались священними і наділялися надприродньою силою. *“У тій битві знайшов воїн Огма меч Тетри, короля фоморів, і називався той меч Орна. Оголює Огма меч і обер його, і тоді він розмовив про всі подвиги, що були з ним здійснені, адже за звичаєм тих часів, оголені мечі розповідали про славетні діяння. Тому правильно їх протирають, витягаючи з піхов. І це в той час зберігали в мечях талісмани, а з клинків говорили демони, і це тому, що тоді люди поклонялися зброї і була вона їхнім захистом”* [Isan cath-sin didiu fuair Oghma trenfer Ornai, claidiomh Tethra ri Fomoro. Tofoslaicc Ogma in claideb & glanais he. Is and sin roindis an claideb nach ndernad de, ar ba bess do claidbib an tan-sin dotorsilcitis doadhbadis na gnimha dognithea dib in tan-sin. Conid de sin dlegaid claidme cios a nglantai iarna tosluccad. Is de dano forcometar brechda hi cloidbib y sin amach. Is aire immorro nolabraidis demna d'armaib isan aimsir-sin ar noadraddis airm o cainib isin re-sin & ba do comaircib na haimsire-sin na haim]¹⁷.

Окрім магичних практик, ковалі стародавніх кельтів володіли неабияким обсягом суто практичних знань у галузі металообробки. Кельти використовували не тільки низькопроцентну болотну руду, але й магнетит та гематит. Згідно з давими металографічного аналізу, кельти вміли виготовляти кілька видів сталі з різним вмістом вуглецю. Цікаві результати дали технологічні дослідження 97 металевих предметів, які були

виготовлені у кельтському виробничому центрі Галліш-Ловачка (Закарпаття). Вони вироблялися із заліза або сирцевої сталі, що піддавалися спеціальній обробці, яка покращувала їх властивості. Серед видів такої обробки кельти знали загартування металу крижаною водою та вогнем, якому піддавалася приблизно третина виробів, насичення вуглецем м'якого заліза (цементація), зварювання залізних і сталевих смуг (пакування). Технологія виготовлення меча передбачала приварювання сталевого вістря до залізного стрижня¹⁸.

Кельтські ковалі розширили набір знарядь для металообробки, запровадивши нові типи ковадел, молотів, рашпелів, напилків та ін. Вони першими в Європі почали виготовляти кольчуги, використовуючи різноманітні способи кріплення кілець. Чимало з винаходів кельтських ковалів перейняли римляни. Це стосується насамперед кольчуг та шоломів типу Монтефортіно. Останні стали взірцем для легіонних шоломів пізньореспубліканського та ранньоімперського періодів¹⁹.

Багатовіковий розвиток ковальської традиції вимагав більш уважних спостережень за явищами природи, розуміння властивостей стихій та матерії й уміння їх використовувати. Виготовлення складних культових предметів, які нерідко являли собою багатофігурні космологічні, зооморфні та антропоморфні композиції, потребувало досконалого знання всіх аспектів язичницької релігії та міфології.

Уявлення про причетність ковалів до духовного стану зберігалися в кельтських країнах досить довго. Наприклад, у Шотландії до 1940 р. коваль мав право реєструвати шлюб²⁰. Ще на початку ХХ ст. валлійські ковалі припалювали раці, знали заговора для лікування різноманітних хвороб і травм. Вважалося, що коваль може зурочити людину.

Дослідження функцій жрецької організації, пов'язаних із виробництвом, ускладнилося тим, що бурхливий розвиток економіки континентальних кельтських країн в останні століття до н.е. сиріаяв тому, що ремісниче виробництво стало масовим і досягло рівня, який Я.Росен-Піпелорська визначає як "квазіпромисловий". За таких умов ремесло швидко вийшло з-під безпосереднього контролю жрецтва, чим пояснюється повна відсутність інформації щодо застосування ритуально-магічних практик у гончарстві, виробництві скла, деревообробці та ін. Лише ковальство, як найбільш складний та технологічний вид ремесла, довго зберігало зв'язок із релігією та жрецькою організацією. Остаточне його відокремлення у Галлії відбулося одночасно із зародженням міської цивілізації, тобто на поч. I ст. до н.е. Даний процес був пов'язаний зі зростанням потужності і багатства військово-аристократичного прошарку - соціальної бази кельтського жрецтва, яке йшло пліч-о-пліч з інтенсивним зростанням кількості ремісників металообробної галузі, урізноманітненням і збільшенням обсягів їх продукції, а також зубожінням ремісничого побуту. У галльських містах I ст. до н.е. майнова й соціальна диференціація, яка назавжди розділила галльську аристократію і плебе, одночасно відокремила жрецьку організацію від ремесла. Не виключено, що галльські друїди могли й надалі зберігати контроль над певними виробничими об'єктами або, навіть, цілими галузями еконсмічної діяльності, але ковалі-друїди, на зразок тих, що висвітлені в ірландських джерелах, назавжди пішли у минуле.

Дослідни друїди в орган соціальні фун [вохва - авт. позначки у ви іншими слов землеробство части жерців, розпочати ор дощів, коли ор і стосовно жр поєднували м думку Ю.Лотя повинно ма спостережене форми нари характерам к астрономічар

Як зазнач розповідали с землі, про при sideribus atque deorum immo якими володіл дослідження елемента сам розміщували Припускають кургани, були астрономічну в першу чергу

Кельтськ уявленнями т варіантах: ірл писемній і фо за свідченням кельтів ділив був зумовле населення бу було свято Ст сезону і прип пов'язані уя тимчасове від літнього сезон очищення ху обрядових во - свято перши солярного бо

Дослідники рідко звертають увагу на ту велику роль, яку відігравали друїди в організації сільського господарства кельтських племен. Аналізуючи соціальні функції давньоруських волхвів, Л.Кушинська зазначає: "Вони [волхви - авт.] вели спостереження за небесними світилами, робили певні позначки у вигляді схем та малюнків, виводили загальні закономірності - іншими словами, накопичували ті знання, без яких продуктивне землеробство було б неможливим. Оскільки ці знання не виходили за межі пасти жерців, саме вони підказували іншим мешканцям племені, коли краще розпочати оранку, які предмети вказують на ймовірність засухи або дощів, коли організувати полив ділянок тощо"²¹. Подібне можна сказати і стосовно жрецької організації стародавніх кельтів. Кельтські жерці поєднували магію з прискіпливими спостереженнями за природою. На думку Ю.Лотмана, суспільство, побудоване на звичаї і колективній пам'яті, повинно мати потужну культуру прогнозування, яка стимулює спостереження за природою, особливо за небесними світилами. "Деякі форми нарисної геометрії можуть співіснувати з безписемним характером культури як такої, маючи в якості доповнення календарно-астрономічну усну поезію"²².

Як зазначає у своїх "Записках про галльську війну" Юлій Цезар, друїди розповідали своїм учням "про світила та їх рух, про велич всесвіту і землі, про природу речей і про могутність і владу безсмертних богів" [de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate]²³. Високий рівень астрономічних знань, якими володіли кельти, засвідчують археологічні пам'ятки. Так, наприклад, дослідження кельтського святилища Лібеніце у Чехії показали, що усі елементи сакрального простору були зорієнтовані по сторонах світу і розміщувалися згідно чітко встановленого геометричного порядку²⁴. Припускають, що розташовані на території м.Краків т.зв. Малопольські кургани, будівництво яких приписують кельтам, також являли собою астрономічну обсерваторію²⁵. Астрономічні спостереження були потрібні в першу чергу з метою ведення календарних розрахунків.

Кельтський календар мав ритуальний характер і був пов'язаний з уявленнями про циклічність природних процесів²⁶. Зберігся він у двох варіантах: ірландському, який дійшов до наших часів завдяки автохтонній писемній і фольклорній традиціям, а також континентальному, відомому за свідченнями античних авторів і археологічних пам'яток. Рік ірландських кельтів ділився на два основних сезони - зимовий і літній. Такий поділ був зумовлений економікою острова - основним заняттям місцевого населення було вигінне скотарство. Найважливішим календарним святом було свято Самайн - початок року, який співпадав із початком зимового сезону і припадав на ніч з 31 жовтня на 1 листопада. З цим святом були пов'язані уявлення про знищення і відродження світового порядку, тамчасове відкриття кордонів потойбічного світу тощо. Перед початком літнього сезону, під час свята Бельтайн (1 травня), друїди проводили обряд очищення худоби, яку перед вигоном на пасовиська проводили між обрядових вогнищ²⁷. Найбільше свято літнього періоду - Лугнасад (1 серпня) - свято перших плодів, пов'язане з землеробськими культами і вшануванням солярного божества Луга.

Згідно з Плінієм Старшим, галльські друїди вираховували місяці й роки за допомогою місячного календаря. Місяць починався з 6-го дня молодого місяця, коли було видно половину диска. Кельтські "століття" за цим календарем тривали 30 років¹⁸. Стосовно цього О.Георгієвський робить наступні зауваження: "Судячи за аналогією, їх тридцятирічний рік визначав період часу, після якого місячний рік повинен був співпадати з сонячним, тобто рівнодення повинні були припадати на ті ж дні і місяці, що і на початку кожного періоду. Такий збіг передбачає вставку одинадцяти місячних місяців протягом тридцяти років, так щоб з тридцяти років одинадцять мали по тринадцять місяців... різниця між сонячним і місячними роками становила один день і десять годин"¹⁹.

Друїдичний календар I ст. н.е. був записаний на бронзових пластинах, що відкриті у 1897 р. у винограднику біля містечка Колін²⁰ і поблизу Бурган-Брасу у департаменті Еп (Франція). М.Діллон та Н.Челуїк вважають, що ця знахідка "породила нову епоху у вивченні галльської мови і кельтської культури"²⁰. Календар, накреслений на бронзовій плиті розмірами 1,52x1,1 м, датується часами імператора Августа. Літери та цифри на календарі латинські, проте мова календаря - галльська. Календар, розрахований на 5 років, складається з 62-х послідовних і двох додаткових лунарних місяців (один на початку циклу, другий - у середині). Перша половина року починалася з місяця Samon, а друга - з місяця Giamon. Хоча остаточно друїдичний календар з Колін²¹ не розшифрований, припускають, що в цілому він збігався з ритуальним календарем ірландських кельтів.

Таким чином, кельтські друїди відігравали важливу роль в організації виробничої діяльності. Даний аспект їхньої діяльності можна виділити як окрему соціальну функцію жрецької організації стародавніх кельтів. Вона знайшла свій прояв у двох основних галузях економіки традиційного суспільства - ремісничому виробництві і сільському господарстві. Особливо тісним був зв'язок жрецької організації з металообробним ремеслом, насамперед із ковальством. Кельтські ковалі, з їх обізнаністю у релігійній і природничій сферах та широким застосуванням магії у виробничій практиці, на певному історичному етапі являли собою складову частину жрецької організації. Відмітимо, що зв'язок між жрецькою організацією та ремісничим виробництвом є одним з найбільш перспективних напрямків дослідження соціальної організації та духовної культури кельтів. Шляхом ведення календарних розрахунків і впровадження важливих для скотарства і землеробства обрядів, друїди значною мірою контролювали сільськогосподарське виробництво. Наявність у друїдів функції організації виробничої діяльності типологічно зближує жрецтво стародавніх кельтів зі жрецькими організаціями інших "варварських" спільнот, для яких було характерним недостатнє розмежування релігійної та економічної сфер суспільного життя.

¹ Arbois de Jubainville, H. d'. Les Druides et les dieux celtiques a forme d'animaux. - Osnabruck: Zeller, 1969.

² Kendrick T. D. The Druids; a study in Keltic prehistory. - London, 1927.

³ Леру Ф. Друїди: Пер. с фр. - СПб., 2000.

⁴ Chadwick H. K. The Druids. - Cardiff, 1966.

⁵ Piggott S. Druidzi: Plun. z ang. - Warszawa, 2000.

⁶ Ros.
⁷ Ant.
 исследован
⁸ Дюл
⁹ Сатт
¹⁰ Во
 1998. - S. 11
¹¹ Ро
¹² Ро
¹³ Ро
¹⁴ Ес
¹⁵ Во
 1998. - S. 204
¹⁶ Зюг
¹⁷ Сат
¹⁸ Ко
 до н.е. - IV с
¹⁹ Зюг
²⁰ Ро
²¹ Ко
²² Ло
 1996. - С. 350
²³ Са
²⁴ Но
 Keltiskb sv
²⁵ Ке
²⁶ Ро
 вешном воз
²⁷ Ро
²⁸ Рі
²⁹ Гес
³⁰ Дю

РЕПУБЛІКА

...Не с
 смутах лиц
 Неплюва, по
 Москве, пре
 были возвр
 восприняли
 высказывалс

Из воспо
 Т.ХХVI. - 1889

- ⁶ *Ross A. Druids.* - London, 1999.
- ⁷ *Антонова Е. Раевский Д. Археология и семиотика // Структурно-семиотические исследования в археологии. Т.1. - Донецк, 2002. - С.11-26.*
- ⁸ *Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев; Пер. с фр. - М., 1986.*
- ⁹ *Cath Maige Tuired: The Second Battle of Mag Tuired.* - Dublin, N.L.P. - P.38, 40.
- ¹⁰ *Botheryd S., Botheryd P.F. Słownik mitologii celtyckiej; tłum. z niem. - Katowice, 1998. - S.112, 273-274.*
- ¹¹ *Rosen-Przeworska J. Spadek po Celtach.* - Wrocław, 1979. - S.20-21.
- ¹² *Ross A. The Pagan Celts.* - London, 1986. - P.28.
- ¹³ *Ross A. Ritual and the druids // The Celtic World.* - London - New York, 1997. - P.423-443.
- ¹⁴ *Echtra mac nEchach Muigmedyn // Revue Celtique.* - 1903. - №24. - P.190-203.
- ¹⁵ *Botheryd S., Botheryd P.F. Słownik mitologii celtyckiej; tłum. z niem. - Katowice, 1998. - S.206-207, 427-428.*
- ¹⁶ *Żygulski Jan. Z. Broń Starożytnia.* - Warszawa, 1998. - S.158.
- ¹⁷ *Cath Maige Tuired.* - P.68.
- ¹⁸ *Котигорошко В. История населения Верхнего Подняття в латеноримский час (III ст. до н.э. - IV ст. н.э.). - Ужгород, 1996. - С.28-29.*
- ¹⁹ *Żygulski Jan. Z. Broń Starożytnia.* - Warszawa, 1998. - S.162.
- ²⁰ *Rosen-Przeworska J. Spadek po Celtach.* - Wrocław, 1979. - S.20.
- ²¹ *Булганська Л. Жерці Київської Русі // Пам'ять століть.* - 1997. - №4. - С.80-83.
- ²² *Лотман Ю. Внутри мыслящих миров: Человек-текст-семиосфера-история.* - М., 1996. - С.350-351.
- ²³ *Caesar C.I. Commentarii de bello Gallico, VI, 14.*
- ²⁴ *Holub S. Keltska svatyně u Libenic z astronomického hlediska // H. Rybova, B. Soudsky. Keltské svatyně ve středních Čechách.* - Praha, 1962. - S.281-287.
- ²⁵ *Kalacznyk J. Celtyckie święta i kopcemalopolskie // Z Osięgni Wieków.* - 1979. - №2. - S.142-148.
- ²⁶ *Powell T. Celtowie; Tłum. z ang. - Warszawa, 1999. - S.145-146; Элиаде М. Мифы о вечном возвращении: архетипы и повторимость; Пер. с фр. - СПб., 1998.*
- ²⁷ *Powell T. Вказ. праця.* - S.147.
- ²⁸ *Plinius Maior. Naturalis Historiae, XVI, 249.*
- ²⁹ *Георгиевский А. Галлы в эпоху Кайя Юлия Цезаря.* - М., 1865. - С.195-196.
- ³⁰ *Даллон М., Чидуик Н. Кельтские королевства; Пер. с англ. - СПб., 2002. - С.31.*

РЕПУБЛІКАЦІЇ

...Не следует забывать, что в 1682 г. масса замешанных в московских смутах лиц была сослана в Малороссию. В 1683 г. тот же севский воевода Неплюев, по общему совету с гетманом Самойловичем, в бытность свою в Москве, представлял царевне, чтобы сосланные в Малороссию в 1682 г. снова были возвращены и награждены, "вотому что то разграбление и осылки были восприняты безвинно, после того из ссылки многие к Москве взяты", как он высказывался в своих челобитных 1690 г. ...

Из воспоминаний о поездках по Малороссии. Акад. К.А. Трудяцкого // Киевская старина - ТХХVI, - 1889. - Сентябрь. - С.603.

ГОНЧАРЕНКО А.В.

БОСНІЙСЬКИЙ ВЛАЙЄТ У 1800-1874 РР.

Протягом XIV-XX ст. Балканський півострів був місцем розгортання багатьох міжнародних, міжрелігійних та міжнародних конфліктів. Виникнення більшості з них сприяло формуванню цього регіону як цивілізаційної контактної зони - простору, де перетиналися транс-континентальні комунікації та взаємодіяли регіональні системи Сходу та Заходу, Азії та Європи, де співіснували та доповнювали одна одну релігійні доктрини ісламу та християнства, православ'я та католицизму. Все це визначило стан, який російські вчені М.Данилевський та П.Сорокін охарактеризували як протистояння двох культур або цивілізацій. Вже в наш час американський соціолог С.Гантінгтон назвав це "зіткненням цивілізацій". Крім того, на думку багатьох дослідників, цей процес найбільш виразно проявляється саме у цивілізаційних контактних зонах, де й відбувається "зіткнення".

Однією з таких периферійних зон, яка опинилася в епіцентрі зіткнення різних цивілізацій і стала постійним джерелом напруги на Балканах, була Боснія та Герцеговина. Внаслідок турецького завоювання в другій половині XV ст. ці землі опинилися у складі Османської імперії. Антитурецьке повстання в Герцеговині в липні 1875 р. викликало початок Східної кризи 1875-1878 рр. - одного з великих міжнародних конфліктів другої половини XIX ст. Згідно з рішеннями Берлінського конгресу 1878 р. Австро-Угорська імперія окупувала територію Боснії та Герцеговини. Під час Боснійської кризи 1908-1909 рр. та Першої світової війни цей регіон був ареною протистояння двох могутніх військово-політичних блоків - Антанти та Троїстого союзу.

Особливе місце в історії Боснії та Герцеговини займають події на Балканському півострові кінця 80-90-х рр. XX ст., пов'язані з процесом розпаду СФРЮ. Подальше загострення протиріч між комуністичними союзними республіками переросло у "так звану" Третю Балканську війну, внаслідок чого боснійсько-герцеговинське питання опинилося в центрі уваги країн Західної Європи, США та Російської Федерації.

У світлі цих подій особливу зацікавленість викликає історія Боснії та Герцеговини в 1800-1874 рр., коли ці землі перебували під безпосереднім впливом Порту. Різним проблемам боснійської історії цього періоду присвячено досить велику кількість робіт істориків різних країн.

Серед сербсько-хорватської літератури з цієї проблеми необхідно відзначити дослідження В.Чубриловича "Перше сербське повстання та боснійські серби" та Т.Пеяновича "Становище Боснії та Герцеговини" [1, 2].

Аналізуючи радянську та російську історіографію, перш за все треба відзначити фундаментальну монографію "Формування національних незалежних держав на Балканах. Кінець XVIII - 70-ті рр. XIX ст.", а також роботи В.М.Ковдратьєвої, В.І.Фрейдзона, А.С.Мильнікова, В.П.Гречова, О.Г.Задохіна та О.Ю.Нізовського, І.В.Чуркіної [3-9].

Пр
залиша
історич
Боснійс
становл
охарак
висвітл

Пр
боснійс
почала
у 1580 р
якого у
Требіно
Боснійс
Герцего

Біл
кадилу
(звідси
у своїх
та систе
XIX ст.

Це
протяго
Сараєво
незмін

В
приїня
перетво
було зб
політич
ісламіза
мала во
специф
христия

В
відаєт
та като
та Схід
релігійн
громад
однієї в

Вн
мешкал
в остан
націона
але й на
час вон

Проте питання про розвиток Боснії та Герцеговини в 1800-1874 рр. залишається недостатньо вивченим як у вітчизняній, так і світовій історичній науці. Тому ми ставимо собі за мету проаналізувати розвиток Боснійського вілайету протягом 1800-1874 рр., розглянути специфіку становища Боснії та Герцеговини у складі Османської імперії в цей період, охарактеризувати сепаратистський рух боснійських мусульман, а також висвітлити визвольну боротьбу християн Боснії та Герцеговини.

Протягом 1463-1592 рр. Османська імперія підкорила всю територію боснійсько-герцеговинських земель. Після завоювання Порта відразу ж почала адміністративну перебудову своїх нових володінь, в результаті якої у 1580 р. був створений Боснійський вілайет (пізніше пашалик), до складу якого увійшли Боснія, Герцеговина, Новопазарський санджак, Рашка, Трєбінська та Зетська області. За територіально-адміністративним поділом Боснійський вілайет поділявся на чотири санджаки: Боснійський, Герцеговинський, Зворницький і Клишський [10].

Більш дрібними територіальними одиницями були нахії (або кадилуки), джематі та махали. Турецьку адміністрацію очолював візир (звідси ще одна поширена назва провінції - візирлук), який концентрував у своїх руках усю повноту влади. Вироджений у 1580 р. принцип поділу та система управління вілайетом проіснували, з деякими змінами, до 30-х рр. XIX ст., хоча кількість санджаків і нахій у пашалику не була постійною [11].

Центр боснійсько-герцеговинських земель і резиденція візира протягом 1800-1874 рр. знаходилися спочатку в Травнику, а потім - у Сараєві. Кордони Боснії та Герцеговини у 1800-1874 рр. залишалися майже незмінними, а територія складала 61 тис. кв. км. [12]

Відразу ж після приходу завойовників більша частина феодалної еліти прийняла іслам та зберегла свою власність, права, привілеї та перетворилась на відданого провідника урядової політики. Крім цього, було збережено феодалну організацію економічного та суспільно-політичного життя, яка існувала до появи османів. Незабаром процес ісламізації охопив й інші верстви боснійського суспільства. Ця обставина мала величезний вплив на подальший розвиток подій, визначивши специфіку боснійської ситуації порівняно зі станом справ в інших християнських володіннях султана.

В результаті широкій ісламізації місцевого населення в Боснійському вілайеті сформувались три релігійні громади: мусульманська, православна та католицька. Більша частина православних мешкала в Боснійській Країні та Східній Герцеговині, а католиків - у Західній Герцеговині [13]. Всі релігійні спільноти мали власне самоврядування, звичаї. Ізоляція релігійних громад призвела до розбіжностей між ними. Крім цього, перехід боснійців з однієї віри в іншу (навіть до нового часу) був дуже поширеним явищем [14].

Внаслідок процесу ісламізації в Боснійському вілайеті в 1807-1808 рр. мешкало 700 тис. християн та близько 520 тис. мусульман [15]. Причому в останніх не лише збереглась сербська мова, але й формувалась особлива національна самосвідомість. Іслам наклав відбиток не лише на релігію, але й на спосіб життя та культуру місцевих слов'ян-мусульман. У той же час вони проводили чітку межу між собою та мусульманами-турками і не

ототожнювали себе з останніми. Боснійські мусульмани відчували себе "особливою етнічною спільнотою, як стосовно представників іншої віри, так і щодо інших мусульман" [16].

Не дивлячись на різноманітність у релігійному відношенні, більшість боснійського населення відносилась до південних слов'ян, за виключенням деякої частини турків-переселенців, євреїв, циган та албанців. На відміну від мешканців Белградського пашаліку, населення Боснії та Герцеговини в XVIII-XIX ст. було більш стабільним та менше мігрувало [17].

Політико-адміністративне становище Боснії та Герцеговини у складі Оттоманської держави мало певні специфічні ознаки. Одна з причин цього - значна віддаленість регіону від столиці імперії та його прикордонний статус, що зумовлювало необхідність захисту від зовнішніх ворогів власними збройними силами. Османи створювали там міцну систему оборони, спираючись на місцевих великих землевласників.

Важлива роль у системі адміністративного управління краю належала аянам та бегам - старійшинам спадкових організацій, керівництву військових і яничарських загонів, представникам вищого духовенства та заможним купцям, які були визначним політичним фактором у Боснії та Герцеговині внаслідок послаблення центральної влади на початку XIX ст. Саме в цей час збільшується роль аянів, які допомагали державним органам у вирішенні найважливіших справ та контролювали сплату податків. Неможливість застосування своєї влади без підтримки аянів змушувала візирів рахуватись з їх реальною силою. Протягом перших десятиліть XIX ст. складалось віче аянів - дорадчий орган, який припинив існування в результаті реформи 1835 р. [18]

Особливості соціально-політичного розвитку цих балканських володінь султана обумовлювались і тим, що вони мали важливе значення для транзитної торгівлі, оскільки через Боснію та Герцеговину проходили торговельні шляхи зі столиці Оттоманської держави до Адриатики і Центральної Європи [19].

До початку XIX ст. Порто в своїх північно-західних провінціях спиралась на місцевих великих землевласників та підтримувала їх інтереси. Поступовий занепад феодальної системи не міг не відбитись на становищі в підконтрольних їй територіях. Ослаблення впливу султанської адміністрації, а разом з тим і влади боснійсько-герцеговинського візиря, супроводжувалось посиленням політичних позицій заможних феодалів, появою сепаратистських тенденцій у віпавстві. Політика імперського уряду, яка була спрямована на централізацію держави і зміцнення влади на місцях, зустріла різко негативну реакцію з боку бегів Боснійського візирлука. Складне внутрішньополітичне становище регіону погіршувалось існуванням цілого комплексу проблем. На початку XIX ст. посилювались, поряд з релігійними, протиріччя як між представниками місцевої фінансово-політичної еліти та центральною владою, так і між феодалами та залежними від них селянами. У соціально-економічному відношенні перша половина XIX ст. характеризувалась прискоренням процесу розпаду старих феодальних відносин та розвитком нового капіталістичного способу виробництва, що супроводжувалось різким погіршенням становища селянства Боснії та Герцеговини.

Спроби керівництва Османської імперії зміцнити свої позиції у вілайеті шляхом проведення реформ нашкоджувались на рішучий оцір з боку боснійських бегів. Великі землевласники вбачали у реформах загрозу існуванню свого економічного та політико-адміністративного впливу. Крім того, намагання Стамбула змінити ситуацію розцінювалось ними, а також військовим керівництвом візірлука, як поступки християнам. Цей аргумент використовувався у залученні до боротьби із султанським урядом широких прошарків мусульманського населення. Внаслідок опору місцевої еліти, Порті не вдалось послідовно провести жодних перетворень. Вплив візира в цьому регіоні залишався номінальним, реальна ж влада належала аянам. Фактично Боснія та Герцеговина до 1851 р. мала статус автономії, яка не була юридично оформлена [20, 21].

На початку ХІХ ст. під впливом антитурецької боротьби Сербського та Чорногорського князівств з'явилися перші ознаки боснійсько-герцеговинського визвольного руху. Активну роль у ньому відігравали представники православного духовенства. У 1803 р. архимандрит А. Гагович під час своєї дипломатичної місії до Санкт-Петербурга запропонував створити на Балканах Слов'яно-Сербське царство, яке б очолив один з великих князів російської імператорської родини [22].

Під час Першого сербського повстання 1804-1813 рр. у Боснії та Герцеговині відбулись антитурецькі виступи селян. Повстанці, очолювані Й. Яничем, підтримували зв'язки з сербами та австрійцями [23].

У 20-х рр. ХІХ ст. центром сепаратистського руху боснійських мусульман було м. Сараєво. Провідна роль в опозиції належала яничарам. Після розпуску в 1826 р. корпусу яничар боротьбу проти реформ очолили великі феодала-аяни, які були незадоволені зменшенням свого впливу на території Боснії та Герцеговини.

Протягом 20-30-х рр. значний вплив на розвиток подій у цьому регіоні мала ідея державного об'єднання південнослов'янських народів під проводом Сербського князівства та пропаганда національної єдності сербів. У цей час у боснійському вілайеті виникає декілька таємних організацій, що ставили своєю метою зміцнення зв'язків із Сербією та майбутнє об'єднання в єдину державу.

У 1831 р. відбулось повстання боснійських мусульман під керівництвом Гусейна-бега Градашчевича. Повстанці виступали проти військових перетворень, які передбачали створення в Боснії та Герцеговині регулярного війська замість яничарських загонів. Також висувалась вимога надання боснійському вілайету самоврядування з правом обирати візира серед місцевих бегів та аянів при збереженні верхньої влади султана та виплаті щорічної данини. Військо повстанців здобуло декілька перемог і завдало нищівної поразки турецькій армії на Косовому полі. Гусейн-бега проголосили боснійським візирем. Але після відмови населення Герцеговини приєднатись до повстання цей виступ було придушено.

У 1833 р. імперському уряду вдалось провести в цих балканських провінціях адміністративну реформу. Герцеговину виділили в окремий Мостарський візірлук. Боснію (Травницький візірлук) розділили на 6 санджаків - Бихачський, Боснійський, Зачаїманський, Зворницький,

Клишський та Крчський та 42 нахії. Нахії поділялись на громади. Адміністративна влада у візирлуках належала намісникам, яких призначав султан. У 1845 р. при них були створені меджлиси (збори), членів яких затверджував імперський уряд. До їх складу входили представники християн і мусульман. Подібні меджлиси були створені в санджаках і нахіях [24].

Після придушення повстання Гусейн-бега серед боснійських мусульман продовжували існувати сепаратистські настрої. Місцеві феодалі не бажали втрачати свої права та земельні володіння. Особливе обурення бегів викликало зменшення їх політичної ролі в місцевих диванах і меджлисах у зв'язку з впровадженням у систему управління вілайетом інститута чиновників, які призначалися Стамбулом. Усе це, поряд із намаганням відігравати вирішальну роль в адміністративно-політичних справах, зумовлювало подальші виступи проти перетворень центральної влади. В цей час серед місцевої еліти з'являються ідеї про автономію Боснії та Герцеговини на зразок Єгипта або Сирії та перехід усієї повноти влади до представників найзаможніших родин [25].

У 1837 р. проти урядового курсу реформ виступили феодалі Сараєво та Боснійської Країни. Опозиційний рух тривав і в 40-х рр. Тапзиматські реформи, які проводились в Османській імперії в цей час, у Боснії та Герцеговині впроваджувались зі значним запізненням.

У 40-х рр. ХІХ ст. під впливом монахів-францисканців, які займалися поширенням серед християн Південно-Східної Європи ідей ілліризму, почалися антиосманські виступи боснійських католиків. Представники католицької опозиції розробляли та надсилали звернення султанському уряду, в яких вони вимагали забезпечення рівноправної участі християн і мусульман в управлінні візирлуком, свободи зборів, союзів, віросповідання, права займатися ремеслами та торгівлею, незалежно від релігійної приналежності, організації поштового та інших засобів сполучення, створення друкарні для християнського населення, будівництва шкіл. Ці вимоги були досить сміливими і підтримувались католиками і православними, оскільки вони містили елементи демократичних перетворень та передбачали введення місцевої адміністративної автономії у Боснії та Герцеговині [26].

У наступні роки представники обох гілок християнства разом брали участь в антиурецьких виступах, що пояснювалось їх спільними поглядами на боротьбу за свої права. У той час католики ще не усвідомлювали себе хорватами, на відміну від сербів, які зберегли свій етнонім з часів середньовіччя [27].

На початку 50-х рр. ХІХ ст. Порта здолала сепаратизм великих землеволодільців. У Боснії було направлено регулярне військо під керівництвом Омер-паші Лагаса. Після того, як значну частину місцевих бегів втратили, авторитет султанської влади значно зріс. У 1851 р. Омер-паша Лагас ліквідував залишки спяхійської системи та в наступні роки провів ряд адміністративних перетворень, головне завдання яких полягало в посиленні ролі імперського центру й обмеженні прав і свобод місцевих феодалів.

Османський уряд запровадив новий адміністративний поділ на каймакамлуки та мюдирлуки (срезі), який в значній мірі відрізнявся від попереднього поділу на санджаки та кадилуки. За цією реформою

Боснійс
Бихаче
Герцего
цілому
мкдирл

В
каймак
і кадів.
вілайет
питанн
провінц
посади
призди

У
антитур
висувал
мусульм
чорног
боснійс
військо
імперіє
виступі
про не
Герцего

У
спотик
сербськ
проект
Сербсь
Чорног
подібну
князівс
Герцего

У
адмініс
об'єдна
вілайет
Боснійс
та Крчс
Очолою
концент
політич
держав
громадс
та консу
верховн
Велике
санджа

на громади.
к призначав
членів яких
ки християн
к [24].

оснійських
еві феодала
ве обурення
диванах і
вілайетом
е, поряд із
політичних
ентральної
омію Боснії
ноти влади

ли Сараєво
нзиматські
у Боснії та

займались
іспіризму,
дставники
танському
християн і
повідання,
релігійної
длучення,
а шкіл. Ці
ликами і
ратичних
автономії

вом брали
ільними
ки ще не
если свій

великих
івництвом
страши,
пквідував
ративних
перського

поділ на
нявся від
формого

Боснійський вілайет поділили на шість каймакамлуків - Банялуцький, Бихачський, Зворницький, Новопазарський, Сараєвський та Травніцький; Герцеговинський - на три: Мостарський, Плевальський та Гребінський. В цілому на території цих земель було створено 9 каймакамлуків і 60 мюдирлуків [28].

Вся повнота влади у каймакамлуках концентрувалась у руках каймакамів, у мюдирлуках - мюдирів. Судові функції знаходились у каймаків і кадіїв. Меджлиси існували в якості дорадчого органа [29]. Герцеговинський вілайет, так само як і Боснійський, мав власну окрему адміністрацію, але в питаннях, які торкалися економічного та політичного розвитку обох провінцій, підкорявся боснійському візирю. На ключові адміністративні посади почали призначати не босняків, а етнічних турків, більшість яких приїздила зі Стамбула та інших частин Оттоманської держави.

У 50-60-х рр. XIX ст. в Боснії та Герцеговині відбулось декілька антитурецьких повстань під керівництвом Л.Вукаловича, під час яких висувались вимоги зрівняння в правах (релігійних, майнових і судових) мусульман і християн та приєднання до Чорногорії [30; 31]. Правлячі чорногорські кола підтримували національно-визвольну боротьбу боснійців та герцеговинців, тому це часто призводило до відкритого військового протистояння між Чорногорським князівством та Османською імперією. Одночасно в меморандумах, розроблених під час антиурядових виступів, особливо в ході останнього (1861-1862 рр.), ставилось питання про необхідність місцевої адміністративної автономії для Боснії та Герцеговини [32].

У 60-х рр. XIX ст. боснійсько-герцеговинське питання стало каменем спотикання під час реалізації ідей Балканського союзу і створення сербського та чорногорського варіантів союзного договору. Чорногорський проект передбачав приєднання Боснії і частини Старої Сербії до Сербського князівства, а Герцеговини та іншої частини Старої Сербії - до Чорногорії. Але правлячі сербські кола, династія Обреновичів відкинули подібну пропозицію, а у 1870 р. почали вимагати згоди Чорногорського князівства на включення до складу Сербії обох територій - Боснії та Герцеговини.

У середині 60-х рр., коли в Османській імперії здійснювалася адміністративна реформа, Боснійський та Герцеговинський візирлуки об'єднали в єдину територіально-адміністративну одиницю - Боснійський вілайет (1865 р.), до складу якого входило 7 санджаків - Бихачський, Боснійський, Герцеговинський, Захазманський, Зворницький, Клишський та Крчський. Останні ділились на кази або срезі, яких нараховувалось 59. Очолював адміністрацію вілайета намісник султана - валі, який концентрував у своїх руках вищі судові, адміністративні, фінансові та політичні функції. Для допомоги валі відповідні міністерства Оттоманської держави направляли своїх чиновників - директорів фінансів, канцелярії, громадського будівництва, комісара з іноземних справ і зносин з урядами та консульствами держав, чиновника з аграрних і торгівельних питань, верховного суддю. Крім цього, були створені адміністративна рада краю, Велике віче, до складу якого входило по три представники від кожного санджака, - усього 21 чоловік [33].

70-ті рр. ХІХ ст. характеризувались новим загостренням Східного питання. Стамбульський уряд не лише не проводив обіцяних ще у 50-х рр. реформ для зрівняння в правах християн з мусульманами, а навпаки, намагався посилити тиск на перших.

У 1873 р. Порта видала декілька постанов, які обмежували права християнського населення у справі народної освіти в Боснії та Герцеговині, згідно з якими міські училища, що утримувались на кошти православних громад, передавались в управління османського міністерства народної освіти, а громадам було дозволено керувати лише сільськими школами. Такі дії султанської адміністрації призвели до зростання акцій непокорі імперському центру та початку нових хвиль арештів місцевих християн, яких Стамбул звинувачував у заколоті. Частина мешканців боснійсько-герцеговинських земель була змушена тікати до Австро-Угорщини і Чорногорії. Це дозволяло турецькому уряду звинувачувати босняків у підбурюванні до повстання. Намагаючись зупинити поширення антиосманських виступів, султан погодився на амністію втікачів. Але цей крок лише на деякий час відновив порядок у регіоні.

У 1874 рр. Оттоманська імперія перейшла до відкритого економічного тиску на християн. Вона збільшила десятичний податок на сільськогосподарські продукти після вкрай невдалого врожаю. Боснійці відмовлялись сплачувати податки, знову почалися антиосманські виступи. Щоб локалізувати ці події, султан призначив нового валі Боснійського вілайету. Усулення турецьких чиновників з посад не призвело до реальних змін у становищі обох провінцій. Визвольний рух населення Боснії та Герцеговини поширювався на нові території.

Таким чином, протягом 1800-1874 рр. Боснійський вілайет перетворився в постійне джерело напруги на Балканському півострові. Специфічне внутрішнє та зовнішнє становище цього регіону полягало в тому, що територія Боснії та Герцеговини трансформувалась в особливу міжцивілізаційну контактну зону, в середині якої сформувалось оригінальне й неповторне поєднання етносів та релігій. В умовах вкрай складного внутрішнього та зовнішнього становища Оттоманської держави у другій половині 50-х - початку 70-х рр. ХІХ ст., ситуація в Боснійському вілайеті загострилась. Суперечності політичного, релігійного та соціально-економічного характеру доповнювали й посилювали зростання сепаратизму місцевих можновладців, а також активізували визвольну боротьбу християн Боснії та Герцеговини.

1. Чубрилович В. Први српски устанак и босански Срби. - Београд, 1939.
2. Пејановић Б. Становишту Босне и Херцеговине. - Београд, 1965.
3. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII - 70-е гг. XIX в. - М., 1986.
4. Кондратьева В.Н. Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60-70-е гг. XIX в.). - М., 1971.
5. Фрейдзон В.И. К истории боснийско-мусульманского этноса // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторические и историко-культурные аспекты. - М., 1981. - С.319-331.
6. Мыльникова А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVII-XIX веке (закономерности, типология и периодизация процесса) // Вопросы истории. - 1987. - №8. - С.60-78.

7. Гра
(Внутреннее
8. Зад
9. Чур
Вопросы ис
10. Гр
11. Фо
70-е гг. XIX
12. Пе
13. Гр
14. Чур
15. Гр
16. Фр
17. Пе
18. Фо
-70-е гг. XIX
19. Бу
20. М
21. Фо
22. Бу
23. Чур
24. Фо
25. Бу
26. Ко
в Боснии и Г
27. Чур
28. Фо
29. Пе
30. Ха
Балканах и р
31. Чур
32. Ко
33. Фо

РЕПУБЛІК

...Горо
он упомина
никогда не
столетия, ка
магнатами.

Живог
экономичес
Подолья и В

7. *Грачев В.П.* Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII-XIX вв. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений). - М., 1990.
8. *Задачи А.Г., Низовский А.Ю.* Пороховой пореб Европы. - М., 2000.
9. *Чуркина И.В.* Национальная церковь и формирование южнославянских наций // Вопросы истории. - 2001. - №3. - С.39-58.
10. *Грачев В.П.* Балканские владения... - С.11.
11. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII-70-е гг. XIX в. - С.269.
12. *Пеjanовић Б.* Становиштво Босне и Херцеговине. - Београд, 1965. - С.77.
13. *Грачев В.П.* Балканские владения... - С.11.
14. *Чуркина И.В.* Национальная церковь... - С.48.
15. *Грачев В.П.* Балканские владения... - С.11.
16. *Фрейдзон В.И.* К истории боснийско-мусульманского этноса... - С.320.
17. *Пеjanовић Б.* Становиштво Босне и Херцеговине. - Београд, 1965. - С.77.
18. Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII - 70-е гг. XIX в. - С.270.
19. Буне и устанак у Босне и Херцеговине у XIX веку. - Београд, 1952. - С.31.
20. *Мельников А.С., Фрейдзон В.И.* Формирование наций... - С.64.
21. Формирование национальных независимых государств... - С.271.
22. *Чуркина И.В.* Национальная церковь... - С.48.
23. *Чубриков В.* Први српски устанак и босански Срби. - Београд, 1939. - С.120-125.
24. Формирование национальных независимых государств... - С.272.
25. Буне и устанак у Босне и Херцеговине у XIX веку. - Београд, 1952. - С.18.
26. *Кондратьева В.Н.* Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60-70-е гг. XIX в.). - С.103.
27. *Чуркина И.В.* Национальная церковь... - С.49.
28. Формирование национальных независимых государств... - С.273.
29. *Пеjanовић Б.* Становиштво Босне и Херцеговине. - С.11.
30. *Хитрова Н.И.* Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50-70-х гг. XIX в. - М., 1979. - С.154-155.
31. *Чуркина И.В.* Национальная церковь... - С.44.
32. *Кондратьева В.Н.* Русские дипломатические документы... - С.109.
33. Формирование национальных независимых государств... - С.278.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

...Город Ромны принадлежит к числу очень древних городов. В летописях он упоминается уже под 1095 годом, в духовной Монаха. Видной роли Ромны никогда не играли и об них даже не осталось никаких известий вплоть до XVII столетия, когда, в эпоху своевольного захвата малорусских земель польскими магнатами, были захвачены в 1604 году князем Корибут-Вишневецким...

Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. *Д.П.Семцова*. - Том пятый. Малороссия. Подолия и Волынь. - 1897. - С.330.